

EGY ÁLLITÓLAGOS
RÓMAI MEDITERRÁN-ÚT
PANNONIÁBAN.

IKTA

DR. ORTVAY TIVADAR

AKAD. LE. TAG.

EGY TÉRKEPEL

BUDAPEST
KIADJA A MAGY. TUD. AKADEÉMIA
1884.

A kombinált mediterrán-út.

A régi kérdés új világításban. — A Mommsen-Kiepert s Römer-féle térképek. — Salamon combinációja. — Különség a régi s új vizsgálati eredmények között. — A régiebb vélemény egy dunaparti, az új combinatio egy dunamelléki római birodalmi utat vitat. — Az új combinatio alapja az Itinerarium Antonini. — Eltérő topographiai meghatározások. — Látszólagos siker. — Az újtán megvizsgálásának szükségessége. — A bírálat célja. — Az új combinatio értéke.

A hazánk dunántúli részén, a római Pannoniában fennállott utakról legújabbán *Salamon Ferencz* kiváló historiographusunk értekezett.¹ Az eredmény, mely beható és fáradságos, bár igénytelen nézetem szerint nem mindenben egyformán szerencsés tanulmányainak gyümölese, nagyon meglepő volt mindazokra nézve, kik e culturtörténeti nagyfotosságú kérdés iránt érdeklődtek s annak rendszeres kutatásában fáradtak. Eltérve mindannyinak nyomozásai eredményétől, egészen új világításba helyezi a pannoniai római utak kérdését, minék következtében úgy a Mommsen-Kiepert,² mint a Römer-féle,³ eddigelé legjobbaknak mondható térképeket egyszerűen el kellene vetnünk, vagy legalább is annyira módosítanunk, hogy a módosítottakról többé rá sem ismernénk a régi eredetiekre.

Mig ugyanis e térképeken Pannoniának egyik főútvonala *szorosan a Duna jobb partján* halad Zimonytól

¹ *Buda-Pest tört.* 1878. I. köt. XI. fejt. 230—259 ll.

² *Raetia Noricum Pannonia.* Mellékelve a *Corpus Inscript.* Lat. I. kötetéhez. Tab. IV.

³ *Pannonia térképe irodalmi kiadvány és emlékszerű nyomok alapján készítette Römer Flóris* 1873. Mellékelve az *Acta Neca Mus. Nat.* I. kötetéhez.

Ó-Budáig, s azontúl Ó-Szönyig meg Bécsig: addig Salamon szerint a római nagy birodalmi út Mursától, a mai Eszék-től *nem a Dunaparton, hanem attól néhány mérföldnyire odább nyugotra* vonult fel éjszakra. Vagyis míg eddig fellépett buváraink s térképkészítőink egy közvetlen jobb dunaparti római főutat vitatának s rajzolóknak be gondosan készült térképeikbe: addig Salamon egy *dunamelléki* mediterrán út-arteriát mond a rómaiak idejében létezettnek. Egy *dunaparti* római út fennállottságát mindazonáltal ő sem tagadja, minthogy ennek sokkal nyilvánvalóbb bizonyítékai vannak, semmint hogy léteztét vitássá tenni lehetne. Főnmaradtak ugyanis ez útnak egyes nyomai s tanúsodnak mellette nagyszámú római mérföldkövek, sőt egy feliratos kő világosan meg is nevezi mint *parti utat*¹ esakhogy ez szerinte nem volt *birodalmi*, azaz olyan út, melyet manapság „nemzetközi“ útnak mondanánk, hanem csak másodrangú azaz *provincialis* út. Ez egyedül csak a dunaparti castrumok összekötése szempontjából készült s állott fenn.

Az internationalis nagy közlekedésre készült birodalmi út, Salamon állítása szerint, Eszék-től a Karasieza jobbpárt mellékére csapott s a pécsi hegység gerinczén keresztül-vágva, a Sárvizesatorna hosszában s majd a vaáli völgyben hatolt főlebb éjszakra, hogy aztán Bieske táján nyugati irányt vegyen fel. Körülbelül Lapánesa, Villány, Pécsvárad, Bonyhád, Szegzárd-Tolna, Vajta-Pálfa, Sárkeresztúr, Martonvásár, Bieske, Tata, Kis-Igmánd, Koronczó jelölik irányát.

Ez az út szerinte nem tért ki irányából, az oldalt fekvő várak és városok kedvéért. A jelölt irány szerint még Aquincumba s Bregetiumba, vagyis Alsó- és Felső-

¹ E kő Felső-Ausztriában, Engelhartszellen került elő s rajta olvassuk, hogy Caracalla *viam iuxta amnem Danuvium fieri jussit*. (L. Gäisbergernél: *Beiträge zur Landeskunde von Oester. ob. der Eas.* VIII. nr. 17. V. ö. *Geschichte des Steines der am 1590 u. wol schon auch früher als Markstein d. bayrischen Grenze dicnte* ezimű közleményt ap. Jul. Strnad a *XXVII Jahresbericht des Mus. Francisco-Carol.*-ban, 17., 18. ll. Azonkívül l. *Berichte u. Mittheil. d. Alterthums-Vereins zu Wien.* Bd. XI. Wien 1870. 144. l.)

Pannonia két fővárosába se tért be.¹ Az összekötés a dunaparti várak és helységek meg ezen birodalmi út között csakis annyiban létezett, a mennyiben a dunaparti telepekről *vicinális* utak olvadtak be a birodalmi főúttestbe, úgy hogy chartographiai rajzban ez út úgy venné ki magát, mint egy hatalmas tengely, melyből küllök szakadnak ki jobb irányba a Duna felé, vagy mint egy hatalmas gerincez, melyből bordák nyúltak a Dunához.²

Állításának alapjául és kiindulási pontjául az *Itinerarium Antonini*, egy valószínűleg Antoninus Caracalla által kiadott, de mai formájában Diocletian császár idejébe tehető útjegyzék szolgált, mely a római birodalom európai, ázsiai s áfrikai útjaival együtt a *pannoniaiakat* is részletesen felsorolja. Szorosan követi ennek milliáris távolságmeghatározásait, úgy azonban, hogy ezek ne váljanak megülő számaivá Ptolemaeus csillagászati meghatározásainak. Mind a kettőt egymással megegyeztetni igyekszik, miért is le kellett térnie azon traceról, melyet a régész-történészek s térképészek eddigelé tapostak. Ő ugyanis az *Itinerarium* helyneveit nem *egymás fölé* helyzi el a térképen, úgy a mint ezt Mommsen-Kiepert s ezek nyomán Römer tevék, hanem *egymás mellé* párhuzamosan, vagyis az *Itinerarium* névlajstromából a helynevek némelyikét a mediterrán, némelyikét pedig a dunaparti útvonalra. Mindazokat a helyeket, melyek az *Itinerariumban* az Eszék-től Komáromig, sőt Bécsig nyuló szakaszban „*in medio*“ kifejezéssel említék, a Duna partján helyzi el, ellenben a nem *in medio* kifejezéssel jelölteket a Dunától távol eső területszalagon. Név szerint a pesti területre teszi Lugio, Alisca, Intercisa, Matrica, Aquincum, Crumero, Bregetio, Arrabona, Flexo és Carnuntó telepeket, melyekre állítólag az *in medio* szavak vonatkoznának. Viszont a tartomány belsejébe Antianaeit *Villány*, Altinót *Pécsvárad*, Lussuniót *Vajta* vagy *Pálfa*, Annamatiát *Sárkeresztúr*, Vetussalinát *Martonvásár*, Camponát *Bieske*, Adlacum felicist *Tata*, Azaót *Kis-Igmánd*

¹ „Antoninus távol van attól, hogy Aquincumba betérjen,” mondja Salamon i. m. I. 244.

² U. o. I. 245.

tájára. De megjegyzi, hogy nem meri ugyan állítani, mint ha minden állomás oda esett, a hová ő ki mérte s mint ha ez útvonala teljesen az volna, melyet ő jelöl ki. Forrásai s a területi viszonyok alapján, ha ezek nem esznek, csak is azt kell feltennie, hogy a főút a *Dona árterét kikerülve, a fősíkon haladt.*¹

A mint tehát látjuk, eljárása, melylyel forrásait felhasználja, egészen függetlenített minden eddig követett eljárástól. Combinatiója nagy mértékben eredeti. Hozzáadhatom még, hogy előadása is írási tökélyénél, művészi compositiójánál fogva rendkívülien megkapó, annyira, hogy szavai és érvelése hallatára még egyes szakférfiak is ingadozóknak mutatkoznak.² Annál nagyobb ok, hogy ez az új tan általános elfogadása már is biztosítottnak tetszhetik sokak szemében. Ám ép e körülmény követeli meg, hogy az eredeti források alapján s a régészeti viszonyok tekintetbe vétele mellett ez új tan szakszerűleg elemeztessék. Egy kiváló régiségtudósunk, Salamon nagy monographikus munkáját ismertetve, Pannonia föld- és helyirata érdekében kívánatosnak jelenté ki tüzetesebb átvizsgálását az új hozzávetéseknek, melyek Alsó-Pannonia térképét teljesen átalakítják.³ Azt hiszem ennél fogva jelen igénytelen soraim inteniója nem fog félre magyaráztatni sem az olvasó, sem a nagyérdemű szerző részéről. Céljok tisztán a tudományos érdekek, melyet lehetőleg előmozdítani mindnyájunk feladata. Ez egyszersmind melegségemül fog szolgálni, ha netán hang-

¹ *Buda-Pest tört.* I. 246.

² Torma Károly e munka ismertetésében ismételtelen is kiemeli Salamonnak az Antoninus-féle Itinerariuma alapján felállított felette érdekes combinatióit, a melyek mélyelméjű tanulmányainak eredményei s hazánk római kori közlekedési vonalait és viszonyait egészen új világításba helyezik. Majd igen szerencsés módon megfajított nek mondja az Itinerarium „in medio”-jának értelmét. De mindezt csak a külső siker hatása alatt mondja, mert a jeles szakember maga vallja be, hogy római régiség-tanulmányainak más téren való eszközölése következtében nem érezheti magát jogosultnak, Salamonnak Pannoniára vonatkozó hozzávetései meg vagy meg nem állhatósága felől véleményt kockáztatni. *Századok* 1880. évf. XIV. köt. 506—507. II.

³ *Századok* XIV. 504.

ban s kifejezésben akaratlanul is véteni látszatnám azon nagy tehetség ellen, melynek már annyi kiváló tudományos terméket köszönhetünk. Kevés irónk van valóban, ki oly nagy öntudattal tekinthetne fényes irodalmi sikereire, mint épen azon tudósunk, kinek művével ezennel foglalkozni szándékozom. Éles ész, higgadt ítélet, sok tudomány, tágas látókör, jeles módszer, genialis felfogás, meglepő eredetiség, nagyszerű combinatiók s páratlanul szép előadás, — ime! ezek eme jelesünk szembeötlő, eltagadhatatlan tulajdonságai. Általán jellemzik ezek szellemi productumait. Azonban midőn mindezt készséggel elismerem, nem tagadhatom azt sem, hogy nem tarthatom épen minden egyes buvárkodási eredményét egyformán kifogástalannak. Vannak theoriái, melyek csekély nézetem szerint tisztán csak suppositiokon épültek. Inkább a nagy tehetségben, semmint a történeti fejlődésben bírnak alapjokat, s vannak combinatiói, melyeket nem lehet a történeti forrásanyaggal beigazolni. Ép ilyen az a combinatiója is, melyet imént vázlatosan ismertettem. Szellemessége s eredetisége ennek sem vonható kétségbe, de igenis történeti valósága. *A mit a combinatióban szerzje élénk terjeszt, az csak egy képzelmenyes siker, melyet sem a források, sem a régiségi körülmények, de még csak a valószínűség sem igazolnak. Ellenkezőleg mindannyian határozottan ellene vallanak.*

II.

Az Itinerarium szövegének interpunctiója.

A mediterrán-út combinatiója lényegesen fel van tételezve az úti jegyzék szövegének helyes interpunctiójától. — Az Itinerarium nélkülözi az interpunctiót. — Az Itinerarium idevonatkozó szakasza. — Az in medio nem vonatkozik a következő, hanem a vele egy sorban álló állomásnévre. — Ennek kimutatása magából az Itinerariumból. — Ugyanennek kimutatása Ptolemaeusból és a Tabula Peutingerianából. — A Salamon-féle interpunctio következetesen nem is alkalmazható az Itinerariumnak egy s ugyanazon útvonal szakaszára sem.

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy Salamon combinatiójának helyessége lényegesen fel van tételezve az általa forrásul használt útijegyzék szövegének helyes interpunctiójától, vagyis helyes olvasásától. Ugyanis az Itinerarium hasonlítván egy mai vasúti menetrendhez, a távolságokat csak úgy mutatja helyesen, ha egyes positióit egymással össze nem tévesztjük. Az alkalmat erre azonban magának a könyvnek szerkezete nyújtja, a mennyiben az interpunctiót nélkülözi. Az egyes tételek külön-külön kikezdések alatt állanak, a nélkül hogy ponttal vagy vesszővel egymástól elválasztva lennének. Hogy ezt szemlélhetővé tegyem, de különben is a szövegnek ismerete más tekintetknél fogva szükséges lévén, ime ide iktatom azt:¹

Item per ripam Pannoniae a Tauruno in Gallias ad leg. XXX usque.

A Tauruno Ritti in medio

Aciminci	mpm XXXVI
Cusi	mpm XXXIII
Bononia	mpm XVI
Cucci	mpm XVI

¹ Parthey és Pinder kiadásában 112—115 ll. A Wesseling kiadásában pedig 241—248.

Cornaco	mpm XVI
Teutiburgio	mpm XVI
Mursa	mpm XVI
Ad Novas et Aureo monte	
Antianis	mpm XXIV
Altino in medio	
Lugione	mpm XXV
Ad Statuas in medio	
Alisca ad latus	
Ripa alta	mpm XXIX
Lussumio	mpm XVIII
Annamatia in medio	
Intereisa	mpm XXIV
Vetus salina in medio	
Matrica	mpm XXVI
Campona in medio	
Acinquo leg. II adiut	mpm XXIII
Ad lacum felicis in medio	
Crumero	mpm XXVI
Azao in medio	
Bregetione leg. I adiut	mpm XVIII
Ad Mures et ad Statuas in medio	
Arrabona	mpm XXX
Quadratis in medio	
Flexo	mpm XXII
Gerulata in medio	
Carnunto	mpm XXX. leg. XIII gemina
Aequinoctio et Ala nova in medio	
Vindobona	mpm XXVIII. leg. X gemina

Mindenki be fogja látni, hogy a szerint, a mint a kutatók a vesszőt az „in medio“ *elé* vagy *után* rakják, kutatásuk eredményeinek lényegesen eltérőknek kell lenni. A nem szakférfit is, kezébe véve s olvasva az Itinerariumot, talán kivétel nélkül hajlandó lesz az in medio kifejezést nem a következő kikezdésben álló állomásnévre, hanem a

véle egy sorban állóra vonatkoztatni. Hiszen erre mintegy természetes utalás van azon körülményben, hogy a könyv szerzője külön-külön kifejezések alatt sorolja fel a helyneveket. Azokat tehát egymástól megkülönböztetni óhajtotta. Aztán a szerző két helynek egymástól való távolságát jelezvén, szintén természetes, hogy a távolságszámokat a végpontokhoz akarta függesztetni! Ez okoknál fogva a szakferfiak is, kevés kivétellel, a mediót az előtte álló helységnévre vonatkoztatták. Így, hogy a jelesebbeket idézzem, Katanesich, Mommsen, Kenner. Salamon mindazonáltal, s már ő előtte Mannert is az útkönyv szerzőjének eme hallgatag intenióját nem olvasták ki a szöveg compositiójából. Ellenkezőleg eselekedtek, mert ők a medio szót nem az előtte álló, hanem az utána következő helységnévre vonatkoztatták s csakis így volt Salamonnak lehetséges a maga új combinatióját felállítani. De tévedése kitészik magából az Itinerariumból. Ennek azon szakaszában, mely a Bécs és Pettau között levő útvonalat tünteti fel, a győri útálló-más után olvassuk:

Alicano mpm XL
in medio Curta
 Poetovione mpm XXXI.¹

Itt a szakaszrész nem úgy tagolható, hogy az in mediót a következő Pettau-ra lehetne vonatkoztatni. Világosan és félremagyarázhatatlanul Curtára vonatkozik az. Maga Salamon is fennakadt e helyen, de hogy combinatiója miatta ne szenvedjen, inkább a szöveg integritását kifogásolta. Azt mondja ugyanis jegyzet alatt, hogy a szakaszból kimaradhatott egy állomás; mert a mérföldszám nem elég arra, hogy akár Körmentől, akár a Rába melletti Csákánytól (Arrabona) Pettauig lehessen jutni. Szerinte a hiányt mutatja az, hogy szokás ellenére egy külön sort képez ez: *In medio Curta*. Előle kimaradt az állomás megnevezése s utána a mérföld száma.² De hogy valósággal mi esonkítás sines a szövegben, bizonyítja az Itinerarium kérdés

¹ Parthey és Pinder kiadásában 122. lap.

² I. 246—247.

ben levő szakaszának a *ezime*, mely Bécestől Pettauig 184. róm. mérföldnyi összeszes számot mutat, a mely összeg egészen megegyezik az egyes állomások mellett kitett milliáris számok összegével; de aztán bizonyítja az is, hogy az Arrabótól (akár Körmentét, akár a Rába melletti Csákányt értsük alatta) Poetovióiig jelzett 40+31=71 római mérföld nagyon is elég a távolság kiegyenlítésére.¹

Egyébiránt az Itinerariumnak egyéb helyei is világosan s félreismerhetetlenül tanúskodnak Salamon eljárásának tévességéről. Ily helyek mindazok, melyeknél az „*in medio*” szarak távolságjelző számokkal vannak kapcsolatban. Nevezetesen a Nicopol és Arabisso közt levő ázsiai útvonalban olvassuk:

Sebastia mpm XXIII
In medio mpm XXV
 Ariarathia mpm XXV²

Továbbá a Sebastia és Coenso között levő ázsiai útvonalban hasonlóképen:

In medio mpm XXV
 Tonosa mpm XXV
In medio mpm XXV
 Ariarathia mpm XXV³

Továbbá a Nicopol és Edissa közt levő ugyancsak ázsiai útvonalban azonképen:

Canaba mpm XXV
In medio mpm XXII
 Edissa mpm XVIII⁴

Hasonlót láthatunk egy thráciai útvonalban:

Orudissa ad Burgum mpm XXX
In medio mpm XXV
 Hadrianopoli mpm XXIII⁵

¹ Kenner igen helyesen inversiónak tartja az *In medio Curta*-t a szokásos *Curta in medio* helyett. Lásd *Noricum u. Pannonia*, közzétéve a *Berichte u. Mittheil. des Alterthums-Vereins zu Wien*, Bd. XI. Wien, 1870. 141. l. 1. jegyzet.

² Parthey és Pinder kiadásában 99. l. — ³ U. o. 99. l. — ⁴ U. o. 84. 85. l. — ⁵ U. o. 77. l.

Vége egy olaszországi útvonalban ab Eumari Neapolim az „in medio“ állomás ugyancsak távolsági számjeggyel jelezve fordul elő, következőleg:

Scytopoli . . .	mpm XVI
In medio . . .	mpm X
Neapoli . . .	mpm VII. ¹

E szerint az Itinerariumnak itt közölt helyeiből ki-világlik, hogy az „in medio“ kifejezések már csak a miatt sem vonatkozhatnak az utának következő sorok helységneveire, mivel ezek mindegyike a mellettök kitett milliáris számjegyek által külön-külön állomáshelyekül vannak bemutatva. Az első esetben az In medio állomás Sebastiatól 24 s Ariarathiától 25; a második esetben Sebastiatól 25 s Tonosától 25; a harmadik esetben Tonosától 25 s Ariarathiától 25; a negyedik esetben Canabától 25 s Edissától 18; az ötödik esetben Orodissától 30 s Hadrianopolistól 24 s végre a hatodik esetben Scytopolistól 16 s Neapolistól 7 római mérföldre estek.

De az itinerariumi szövegnek ilyszerű tagolása mellett bizonyítanak egyéb forrásművek is, névszerint Ptolemaeus és a *Tabula Peutingeriana*. Mindkettő ugyanis a pannoniai helységeket, némely a nagy időközökből megmagyarázható eltérések kivételével, egészben abban a rendben sorolja elő, a melyben az Itinerarium, csakhogy szerkezetöknél fogva már semmi kétségben nem hagynak a helyeknek egymástól való fekvésére nézve. Ptolemaeus szerint, Aquincum felől számítva, előbb jön Akoumikon, aztán Rittion s úgy végül Taurunon. A Peutinger-féle tábla vonalas rajzában szintén előbb jön Acunum, aztán Rittio, majd Burgenis s úgy végül Tauruno. Ime tehát mindkét helyt *Rittio Acumincum és Taurunum között* áll, míg Salamon olvasása szerint Acumincum esnék Rittio és Taurunum közé avagy tőlök oldalvást. Vagy más példát véve, Aquincumon fölül a Peutinger-táblán előbb jön Ad flexum, aztán Gerulatis s úgy Carnunto, ennél fogva bizonyos, hogy az Itinerarium sorrendjét nem értelmezhetjük Salamonnal

¹ U. o. 88. l.

akkép, mintha Carnuntum állna a másik kettő között akár ugyanabban a vonalban, akár pedig tőlök oldalvást. Egy harmadik példakép álljon az ószöny-bécsi útszakasz. A Peutinger-tábla szerint *Aequinoctio* és Villagai Carnunto és Vindobona között állnak félreérthetetlenül bizonyítva, hogy az Itinerarium szövegét nem tagolhatjuk Salamonnal úgy, mintha *Aequinoctio* és Alanova főállomás lett volna, illetőleg hogy Vindobona *Aequinoctio* és Carnunto között lett volna akár ugyanazon vonalban, akár tőlök oldalvást.

Ptolemaeusnak s a Peutinger-féle táblának eme világos tanuskodását más helyekre nézve is megtalálhatnók, de a közölt példák egymagokban is elég oktatók az Itinerarium szövegének helyes olvasásában. Miért is kétséget sem szenvedhet, hogy Salamon alapjában tévesztette el az *Itinerarium* szövegének interpunctióját s ennek kapcsán magyarázatát, és hogy csakis ily téves olvasás alapján állított fel egy a meglevőnél teljesen ellenkező útvonulási combinatiót. Az elől, hogy a lajstromban oly nevek is fordulnak elő, melyeknek a Duna partján való fekvése történetileg s felíratilag egyaránt elvitázzhatatlan, mint Aquincumé, Bregetióé, Carnuntumé, Vindobonáé, szemet nem hűnyhatva, kénytelen volt az *in medio* kifejezést mindig az utána következő nevekre magyarázni. Csak így válhatott neki lehetségessé az itinerariumi állomáshelyeket két párhuzamos sorozatban elhelyezni s így magát a főutat is a folyam partjáról a tartomány belsejébe hozni.

Azonban azt is csak úgy tehetette, hogy a helynevek elhelyezését Mursánál, a mai Eszéknél kezdte meg. Ha azt mindjárt a szakasz elejéről kísérlette volna meg, már dugába dőlt volna igyekezete. Ugyanis a szakasz legott kezdetben egy ilyen „in medioval“ kezdődik, melyet ha ő szokása szerint a következő *Acimincire* vonatkoztat, akkor már útját állja saját okoskodásának. Az út Taurunumtól, azaz Zimonytól indulván ki, az ő magyarázata szerint is *Acimincinek* a Dunaparton kellett feküdnié, a hol valóság-gal feküdt is, az utának pedig valahol a Szerémségben kellett volna ez esetben haladnia. Cusi, Bononia, Cucci, Cornavo, Tentiburgio helyek pedig, in medio kifejezéssel kap-

esolatban nem lévén, nem a Duna partján találnák helyöket, ahol valósággal feküdtek. Ezeket szintén *mediterrán* helyekül kellene vennünk, a mi ellen azonban maga Salamon szabadkozik. *Cornacót dunaparti helynek elismerve*¹ s így nemcsak hogy erőszakot követ el olvasásával az Itinerarium szövegén, hanem azt következetesen nem is alkalmazhatja egy s ugyanazon útvonal szakaszára sem.

¹ I. m. I. 204. 210.

III.

Az Itinerarium „in medio“-jának értelmezése.

Az in medio előfordulása az Itinerariumokban s a Peutinger-táblán. — A szó különböző értelmezése. — Surita, Mannert, Schoenwiesner, Fuhrmann, Katacsich, Mommsen, Kenner s Salamon értelmezései. — Salamon értelmezése egybevetve a többiekével. — A vélemények kritikai taglalása. — Mannert magyarázatának vizsássa. — Surita valószínűnek látszó értelmezését az Itinerarium ezáfolja meg. — Kenner nézete csak részben helyes, részben egyoldalú s következetlen. — Fuhrmann, Schoenwiesner s Katacsich nézetei az Itinerariumba s a Peutinger-táblába ütköznek. — Salamon nézetének vizsgálata. — E nézet hibássa. — Nem jelent választat, hanem ütközben fekvő állomást. — Bizonyítékok az Itinerariumból. — Salamon rosszul magyarázza a bécs-pettaui útvonalban előforduló medio Curtát is. — Magyarázata csak akkor állhatna meg, ha Pettau s Aquincum egyenes útvonallal lettek volna összekörve. — Ily útvonal nem létezett. — Aquincumból Pettauba s Pettauból Aquincumba csak Szombathelyre tett kerülővel lehetett jutni. — Az Itinerarium medio Curtája Alsó-Lendva és Pettau között létezett. — Az in medio értelmére fényt vet az a körülmény is, hogy az Itinerariumban e szó nincs constatált utélagazási helyeknél alkalmazva. — Ennek bizonyító példái. — Megfejtése annak, hogy miért nincs az Itinerariumban az in medio következetesen alkalmazva. — Ptolemaeus Kourtája nem feküdt Székesfehérvár vidékén, hanem a Dunaparton. Ptolemaeus illető helyének magyarázata.

Az „in medio“ kifejezés azonban nemcsak vonatkozásánál fogva lényeges a mi kérdésünkben, hanem kiválóan az értelménél fogva is. Összesen tizenhétszer fordul elő e szokatlan két szó az Itinerariumban. Egyszer a nikapolédissai útvonalban,¹ egyszer a thraeciában,² egyszer az eumari-neapoli olaszországiban,³ kétszer a sebastia-cocusoi ázsziában,⁴ tizenegyszer a pannóniai parti útvonalban⁵ s

¹ Parthey és Pinder kiadásában 84.—85. l. — ² U. o. 77. l. — ³ U. o. 88. l. — ⁴ U. o. 99. l. ⁵ U. o. 112.—115. l.

egyszer a bécs-pettaui ugyanesak pannoniaiban.¹ Előfordul azonkívül „per medium“ és „ad medias“ alakban a loreh-bregenczi,² „ad medias“ alakban egy szardíniai útvonalban.³ Ugyanezen alakban szerepel az többször egy másik útjegyzékben, az Itinerarium Hierosolymitanumban,⁴ és a Tabula Peutingerianának némely útvonalában is.

A szónak értelmezésében szétágaznak a tudósok vélekedései. Surita szerint az két statió közt levő *átközepet* jelent.⁵ Mannert azt az értelmet adja neki, hogy az *in medio előtt levő helység az in medio után álló helység kerületében feküdt*. Szerinte tehát az in medio után következő helységek az útmenti *főhelyek*, az in medio előtt állók pedig az útmenti *mellékelyek*, a mansiók vagyis szálláshelyek. A távolságszámok továbbá nem vonatkoznak szerinte a fő-, hanem a mellékelyekre, a szállásokra.⁶ Schoenwiesner e szót valamely *dunaparti városnak megfelelő mediterrán állomásra*, tehát a Dunától távol fekvő helyre magyarázza.⁷ Fuhrmann úgy interpretálja, hogy az Itinerarium szerzője e kifejezéssel a *nagy katonai úton kívül fekvő helyeket* akarta jelezni.⁸ Katancsich hangsúlyozza, hogy e szónak értelmét a tudósoknak még nem sikerült eléggé tisztázni, mely oknál fogva neki nem is az Itinerarium, hanem a Tabula Peutingeriana szolgált volt irányadóul. Azonban ennek dacára mégis elfogadhatónak véli Fuhrmann magyarázatát, miután nem forog fenn semmi más ok arra nézve, hogy mind e helyek milliáris számok nélkül elősorolvák az útjegyzékben.⁹ Mommsen *átközben*

¹ U. o. 122. l. — ² U. o. 119. l. — ³ U. o. 37. l. — ⁴ *Itinerarium Hierosolymit.* Parthey és Pinder kiadásában. 264., 266., 287., 289. ll.

⁵ *Comm. ad Itiner.* p. 244. Wesseling kiad.

⁶ *Geographie der Griechen u. Römer.* III. 658—668.

⁷ V. ö. Katancsich: *De columna milliaria apud Eszekium reperta.* 1794. És Salamonnal: *Buda-Pest tört.* I. 237.

⁸ V. ö. Katancsichsal: *Orbis Antiquus.* Buda 1824. I. 303.

⁹ *Oppidum extra viam militarem situm; quod particula in medio inuere voluerit. Neque enim alia ratio subest, cur ea loca absque M. P. censu ponantur, nisi extra viam fuissent. Nam intervalla etiam minora, non in Tabula modo, verum etiam in Hodoeperio notantur.* *Orbis Antiquus* I, 303.

fekvő helynek veszi.¹ Kenner szerint pedig, bár az in medioval jelölt mellékállomások a legtöbb esetben meglehetősen közepén fekszenek két állomás között, úgy mégsem hiszi, hogy ez az értelmezés a szónak értelmét teljesen kimerítene, és pedig azért nem, mert ez esetben kérdezhetni, hogy hát miért nem szerepel ez az in medio egyéb, helységekkel bíró tartományokban, Itáliában, Görögországban, Kis-Ázsiában is, hanem csupán Pannoniában tízenháromszor? Ezért ő ellenkezőleg úgy magyarázza a dolgot, hogy az in medio ugyan az előtte álló helységnévre vonatkozik, de értelme — *kerület*, azaz azt jelenti, hogy a *medióval összekapcsolt hely határt képez két erődterület közt*. Vagyis példában: Annamatiá in medio Intercisa azt jelenti, hogy a mint az utas Lussunium felől Annamatiába érkezett, Intercisának erődterületére lépett, a Lusuniumét pedig elhagyta.²

A mi már most Salamont illeti, ő kétségtelennek tartja, hogy e szó eredeti értelmét elvesztette. Szerinte a „*medio mindenesetre csupán az utak szempontjából alkalmazott műszó. Válaszatul jelent, vagy helyesebben egy ily főútnak a találkozási pontját egy provinciális, vagy nevezetesebb vicinális úttal. Onnan eredhetett, hogy átközben (medio itineris) azaz egyik állomástól a másikig való csatlakozást értettek kezdetben alatta s azután átvitték minden csatlakozás megjelölésére. Szerinte tehát a pannoniai útvonalban is a szárnyvonalak csatlakozását jegyzi fel Antoninus könyve, mely nem a városokat akarja előszámlálni, hanem az utazónak megjelöli az utakat és megmondja, melyiken kell járni s hol eltérni ha utazási célja bizonyos végpont.*“³

Salamon nézete e szerint határozottan eltér a Surita, a Mommsen s a Kenner nézeteitől, de közeledik a többi felsorolt tudósokéihoz. Nevezetesen egyezik a Mannertéval az interpunctióra és olvasásra, valamint a távolságszámoknak vonatkoztatására nézve is. Ellenben eltér tőle a topo-

¹ *Corp. Inscript. Lat.* III. 1. p. 420. III.; p. 525. XVI; p. 549. XXVI. De kitészik az a Corpushoz mellékelt térképben is.

² *Noricum und Pannonia.* 140—144. l. Megjelent a *Berichte u. Mittheil. d. Alterthumsvereins zu Wien.* Bd. XI. Wien, 1870.

³ *Buda-Pest tört.* I. 238.

graphiai meghatározásokat illetőleg, mert Salamon az úti-jegyzék helyeit hol a dunapartra, hol a mediterrán területre helyezi, holott Mannert mind a Dunapartra, illetőleg annak közelébe rakja, lévén szerinte Taurino = Zimony, Ritti = Banovcze, Aciminci = Szlankamen, Cusi = a Duna egyik délkeleti hajlásponja, Bononia = Pétervárad, Cucci = Szuzsek, Cornaco = Illok, Teutiburgio = Vukovár, Mursa = Eszék, Ad Novas et Aureo monte = Batina, Antianis = Baranyavár, Altino = Szekeső, Lugio = Batta, Ad Statuas = bizonytalan hely, Alisca = Szegvár, Ripaalta = Tolna, Lussunio = Paks, Annamatia = Duna-Pentele, Intercisa = Duna-Földvár, Vetus Salina = Hanzsabék, Matrica = Ercsi, Campona = Sz. Endre, Acinquo = Ó-Buda, Ad lacum felicis = Esztergamon túl levő hely, Crumero = Esztergam. Azao = Nyerges-Ujfalu, Bregetio = Ó-Szőny, Ad Mures et ad Statuas = a Duna déli főágánál valamely hely, hol ma helység nincsen, Arrabona = Győr, Quadrata = Eöttecény, Flexo = Magyar-Óvár, Gerulata = Oroszvár, Carnunto = Petronell. Egyezik továbbá Salamon a Schoenwiesner nézetével, a mennyiben mindketten mediterrán helyekre gondolnak, de eltérnek egymástól a mediterrán helyek megjelölésében, ezeket ugyanis Salamon nem veszi az illető dunaparti helyekkel szemben fekvőknek, hanem olyanoknak, melyek azoktól ferdén is eshetnek akár jó távolra. Végre Fuhrmann s Katanesich nézetével is egyezik annyiban, a mennyiben szerintök az in medios helyek nem az útvonalban keresendők, de más részt eltérnek az interpunctióra nézve, mert amazok az előtte álló, Salamon az utána következő helyekre vonatkoztatják.

Ha már most birálatilag kutatjuk ez eltérő nézeteket s azok között a történeti igazat keressük, lehetetlen, hogy ne azt a nézetet fogadjuk el, mint a történeti igaznak megfelelőt, mely az in medio kifejezésben útközben fekvő állomást lát. Mannert értelmezésében félreismerhetetlenül sok vizsátság rejlik. Először is az, hogy szerinte a szállások, az éjjeli megálló helyek mind csak a mellékhelyekre esnek, minek semmi okadatoltsága nincsen, de sőt, tekintve a

rómaiak élénk közlekedését, semmi practicum sem lett volna. Másodszor az, hogy e magyarázat szerint az Itinerarium megismertetne a mellékhelyek távolságával s nem a főhelyekével, ami újból oly félszagséget árulna el, minőt az Itinerarium szerzőjénél fel nem tételhetünk. Különbö tapaszthatjuk is Mannernél magyarázatának következményeit, a midőn keze alatt az itinerariumi távolság számokat minduntalan összeütközésben levőknek látjuk a Tabula Peutingeriana méreteivel, úgy hogy ő e miatt az itinerariumi számokat nem is használhatja, a nélkül azonban, hogy egyes esetekben kénytelen ne legyen a Tabula számait is, mint meg nem felelőket elvetni.

A Surita véleménye látszólag valószínűnek mutatkozik, mert az Itinerariumnak néhány helye azt látszik mutatni, mintha az „in medio“ oly közbeneső állomás lett volna, mely a két főállomástól, mely közé esett, egyformán egyenlő távolságra állott. Így a sebastia-cocusói ázsiai útvonalban Sebastiatól in medióig 25 s inmentől Tonosáig ismét 25, tehát Sebastiatól Tonosáig összesen 50 róm. mérföld van s e szerint az in medio valószínű középhelyet jelölt. Az az eset ez útvonal másik in mediójánál is. Ebből mindazonáltal nem lehet szigorúan azt következtetni, mintha minden in medióval az illető két főállomás közt fekvő útnak geometriai középpontja jelöltetett volna. Ennek ellenmondana néhány itinerariumi tétel. Például a következők: A civitas Bononia és a civitas Mutena közt levő távolság 28 róm. mérföldnyi. A köztök levő *ad Medias* két róm. mérföld hián fekszik a közepén. A szardíniai útvonalban a Molaria és Foro Trajani közt levő távolság 27 r. m. A köztök levő *Ad Medias* három r. m. hián fekszik a közepén. A civitas Taurinis és a civitas Ticeno közt a távolság 97 r. m. *Ad Medias*, mely több más állomással köztök fekszik, öt r. m. hián van közepén. Más példák a távolság egyenlőtlenségét még inkább mutatják. A civitas Tarracina és civitas Aricina között a távolság 40 r. m. A köztök levő *Ad Medias* az egyiktől tíz, a másiktól harmincz r. m. esik. A civitas Emona és a civ. Celeia közt a távolság 49 r. m. A *Mutatio ad Medias* egyiktől tizenhárom, másiktól

harminczhat r. m. jut. Nézetem szerint tehát az in medio, ha az útépités idején tisztán csak löváltási helyül volt tervezve, tényleg középhegye lehetett a két főállomás közt fekvő területnek. Ellenben ha lakott s nevezetesebb hely volt, akkor épen nem kell azt mindig a két főállomás között levő terület közepén keresnünk. Ez oknál fogva a Kenner nézete egyrészt közeledik ugyan a valósághoz, a mennyiben ő az in medias helyeket nem helyzi az illető útszakaszok geometriai központjaira, de másrészt az útközben fekvő helyeket két várterület határpontjaiul téve, oly állítást kockáztat, melyet semminemű adattal igazolni nem képes. Áll ugyan, hogy a római várszerkezetben egy magából a védelem rendszerességéből és észszerűségéből folyó adminisztratív beosztásnak léteznie kellett, de ez a beosztás csakis az, a melyet a Notitia Imperii-ből ismerünk meg. A Kenner által feltételezett beosztás a mily egyoldalú, oly következtelen is lett volna a római hadügy egyöntetű adminisztrációjában. Egyoldalú, mert csakis a Dunalimes néhány egymásután következő erődjére szorítkozott volna, az oldalerődök kizárásával; — következtelen, mert még az egyoldalulag felvett Dunalimesen sem mutatható ki, hogy ott foganatosítva lett volna. Érti is Kenner maga mindkét nehézséget a nélkül, hogy ezeket adott magyarázatával eloszlatná. Szerinte ugyan is az in medióval jelölt erődhátárok csakis Pannoniában említvők, mert Caracalla figyelmét különösen felakarták hívni a parti castellumokra. Acumincum és Mursa közt pedig azért nem jö elő a medio kifejezés, mert az öt vár egymástól való distantíája, a 16 római mérföld, sokkal kisebb, sem minthogy közbeneső állomásokat lehetett volna felállítani; vagy pedig mivel e terület sokkal fontosabb volt a Szávavidékre nézve, sem minthogy mellékállomásokat állítottak volna fel. Állítottak tehát ezek helyett öt főállomást, a mi nyilván oly magyarázat, mely a fenforgó nehézségeket csakugyan el nem oszlathatja. Kenner magyarázatának érdekében fekdött, hogy az in medio kifejezést mint kizárólagos pannoniai jelenséget tüntesse fel, de láttuk, hogy ez épenséggel nem áll s ép azért a magyarázat is, melylyel a pannoniai in me-

dias helyeket igazolni akarja, alap nélkül szükölködik. A katonai administratio, mely Mursán felül a várhálózat rendezésében rendszerességet követelt, követelte azt a Mursán alól következő erődbálózatnál is s már az orographiai viszonyokból is kitetszik, hogy a Szávavidék kevesebb volt fenyegetve a barbaricum felől, semmint a felsőbb Duna-mellék. Egyébiránt a mi Kenner magyarázatában a legkírívóbb, az, hogy az Itinerarium célját, természetét, rendeltetését félreismeri. Ez tisztán csak útkönyv, mely az irány és a távolság felől igyekezett felvilágosítást adni, nem pedig az utazót a katonai adminisztráció rendszerébe beavatni.

A mi végül Fuhrmann, Schoenwiesner s Katanesich nézeteit illeti, ezek ugyanazokban az alaphibákban szenvednek, a melyek miatt magának Salamonnak a nézetét sem tarthatom elfogadhatónak. Czáfolatuk tehát benfoglaltatik Salamon magyarázatának czáfolatában, csakhogy Katanesichre nézve e mellett még különösen is ki kell emelnem az önmagával való bangos ellenmondást. Ugyanabban a műben, a melyben Fuhrmann nézetét elfogadhatónak nyilvánítja, tényleg önönmagát meghazudtolja szóval is tettel is. Szóval, mert kijelentése szerint e helyen észrevehetni vélte, hogy az in medio sem útközepet, sem a Dunától eleső vagyis mediterrán helyet nem jelenthet.¹ Tettel, mert az Itinerarium helyeit mind a Dunaparton vagy annak közelében levő helységekre magyarázza, lévén szerinte Carnuntum = *Petronell*, Gerulata = *Horvát-Jászfalu*, Ad Flexum = *Moson*, Quadrata = *Eöttevény*, Arabona = *Győr*, Brigetio = *Szőny*, Azao = *Neszmély* vagy *Almás*, Crumero = *Nyerges-Újfalu*, Lacus felicis = *Cséc*, Aquincum = *Ó-Buda*, Campona = *Tétény*, Matrica = *Ercsi*, Vetus salina = *Adony*, Intercisa = *Duna-Pentele*, Annamatia = *Duna-Földvár*, Lussionium = *Paks*, Ripaalta = *Tolna*, Alisca = *Szegvár*, Ad Statuas = *Várdomb*, Lugio = *Bátaszék*, Antianis = *Baranyavár*, Ad Novas et Aureo monte = *Monostor*, Mursa = *Észék*, Teuti-

¹ *Orbis Antiquus*, I. 318. Annamatia alatt mondja: Isthic particula in medio itineris dimidium signare nequit, neque locum mediterraneum; quod omnia haec oppida sunt ad ripam Danubii, impari ab sese intervallo disiuncta.

burgio = *Borovo*, Cornaco = *Szotin* (inkább mint *Vukovár*), Cucci = *Illok*, Bononia (= *Milatis*) = *Banostor*, Cusi = *Pé-tervárad*, Aciminci = *Keresedin*, Rittium = *Szlankamen*, Tau-runum = *Zimony*. Különben az ő s kit követett Fuhrmann, másrészt Schoenwiesner s Salamon magyarázatának téves-ségét úgy az Itinerarium maga, mint a Tabula Peutingeriana nevének ismert s már előbb említett katonai úttérkép bizo-nyítja. Az Itinerariumból ugyanis kitűnik, hogy az „in medio“ kifejezés csak útközben fekvő állomásra vonatkoz-tatható. A Lorchról Bregenzbe vezető útvonal ezime ez: Item a Lauriaco per medium Augusta Vindelicum usque Brigantia. Vagyis ez útrend szerint a Lorchból elindult utas Welsen, Salzburgon, Augsburgon, Kemptenen és Ischnyn át jutott a Bodensee partján fekvő Bregenzbe. *Ez volt a főút, a birodalmi vonal*, melyet ilyenül a Peutinger-tábla is feltüntet. Egy másik út, mely Rosenheim táján ágazott el déli irányban, Innsbruckon át juttatta az utast a Bodensee-hez, mert Innsbruck Mittenvaldon, Partenkircheneben, Am-merganon, Echten és Kemptenen át összefüggött az imént említett úttal s valószínű, hogy a lechi és algaui alpokon át is nyitva állott a közlekedés. Jelen esetünkben az a nevezetes, hogy az az utas, ki az Itinerarium említett routeját választotta, *Augsburgon át* jutott ezéjához, vagyis itt a *per medium* egészen úgy veendő, mintha az útjegy-zék egyszerűen csak azt mondaná: a Lauriaco *per Augustum Vindelicum* usque Brigantia, a mint ez utóbbi kifejezőmód tényleg közönséges is az Itinerariumban, például: Item ab Hemona *per Sisciam* Sirmi¹; vagy: De Italia *per Istriam* in Dalmatias²; vagy: Item ab Aquileia *per Istriam* (extra mare) Salonas³; vagy: ab Aquileia *per Liburniam* Sisciam⁴; vagy: a Brigantia *per lacum* Mediolanum⁵; vagy: Item a Roma *per Portum* Centum cellis⁶; vagy: ab Urbe *per Picenum Anconam*⁷ és így tovább.

De van az Itinerariumnak az in medio értelmére vo-natkozólag, a felhozottnál egy még világosabb helye is.

¹ U. o. 121. l. — ² U. o. 125. l. — ³ U. o. 129. l. — ⁴ U. o. 130. l. — ⁵ U. o. 132. l. — ⁶ U. o. 142. l. — ⁷ U. o. 147. l.

Ezt annyival inkább kell szóba hoznom, mert mutatja, hogy Salamon mennyire ellenkezésbe jött a történeti valósággal akkor, midőn az in medio értelmét útesatlakozásra magya-rázta. Az Itinerariumnak azon vonalát értem, mely Bécsből Badenen, Sopronon s Szombathelyen át Pettauba vezetett. Ez útvonalban Pettau előtt a már említett *in medio Curta* állomás fordul elő. Salamon úgy értelmezi, hogy az nem Pettau szomszédságában feküdt, hová a német geographok határozták, *hanem a mai Székesfejérvár táján s aztán fel-kiált: Ime! a medio szóval mily távolosó helyeket említ meg az útikönyv. A mivel pedig magyarázatát igazolni akarja, az Ptolemaeus, kinek Kurta nevű városa világosan Székes-Fejérvár vidékére esik.*

Salamon szerint tehát az in medio Curta azt jelenti, hogy a Mura táján valahol egy Fejérvárra vezető út ága-zott el. Ám világos, hogy e magyarázata theoriában is csak úgy állhatna meg, *ha a Mura vidékétől csakugyan kisugár-zott volna a bécs-pettaui vonalból egy útág Székesfejérvár-felé s ha Ptolemaeus Kourtája csakugyan Székesfejérvár szomszédságában a balatonvidéki útvonalba esett volna.* Csak-hogy ezek egyike sem bizonyítható. A Mura völgyéből Székesfejérvár vidékére vezető utat nem csak hogy régi útnyomok nem támogatják, hanem maga az Itinerarium határozottan ellene is bizonyít létezettségének, nem lévén abban egy irány sem megjelölve, mely Pettaut a Balaton-felé menő egyenes irányban összekötné Székesfejérvárral s illetőleg Aquineummal. Inkább is azt látjuk belőle, hogy az itinerariumi útvonal Aquineum felől jöve Florianae, Ozones, Caesariana, Mogentianae s Mestrianae helységeken át Szombathelyre vonul, tehát Keszthely vidékén derék-szögben csakugyan megtörik éjszak felé. A távolsági szá-mok elég jól felelnek meg Csákvárnak, a Veszprémtől éjszakkeletre fekvő Óskünek, Nagy-Vázsonynak, Fenéknek, hol castrum is van¹ s aztán Zalabérnek s így annak a ki Ó-Budáról a Muravölgybe, vagy Pettaun át az Adria-mel-

¹ Römer térképén Mogentiana Fenékhez van téve s az jobban is egyezik az Itinerarium méreteivel, eltekintve attól, hogy Römer Fenéknél tényleg castrumot is talált.

lékre jutni akart, Keszthelynél bizony meg kellett az egyenes irányt szakítania s Szombathelyre nagy kerülőt téve csakis a szombathely-pettani úton juthatott céljához.

Mi volt oka annak, hogy a rómaiak az éjszakbalatonvidéki utat nem folytatták egyenes irányban a Mura-felé, azt itt kinyomozni nem lehet feladatomban. Úgy látszik helyi körülmények gátolták ezt, a melyek okozhatták azt is, hogy még manap sem vezet a Balatontól egyenes délnyugati irányban a Muravidékre országos út. Legyen az ok különben bármilyen is, *annyi tény, hogy az Itinerarium nem ismer ily irányban vonuló utat*, reánk nézve pedig a régiségi nyomok mellett leginkább az Itinerarium irányadó. Mi oknál fogva hallgatná is el? Hiszen ez útvonalnak, ha létezett, nyilván nevezetes főarteriának kellett volna lennie, mert valóságos átlóját képezte volna a pannoniai területnek éjszakkeleti irányban. Az Itinerarium Pannoniának helyi érdekű, valódilig vicinalis útvonalát is közli, az aquincum-esztergami dunamenti hegyi útét s így nem is képzelhető, hogy az ország egyik nevezetes főútvonaláról hallgatna. Hallgat róla, mert tényleg nem létezett s így illusoriussá válik Salamon állítása még az esetre is, ha az in medio alatt valósággal útesatlakozást kellene értenünk. Hozzá tehetjük, hogy valóban nagyon különös is lett volna az Itinerarium szerzőjétől, ha ő már Pettau szomszédságában akarta az utazót az állítólag Székesfejérvár táján feküdt Curtára figyelmeztetni. Már csak világos, hogy — ha figyelmeztetni akart — inkább arra figyelmeztetett volna, hogy a kiszakadó útág Aquincumba, Alsó-Pannonia fővárosába vezet. Körül-belül olyan lett volna eljárása, mint azé a mai conducteuré, a ki a Finnéről vagy Pettauról Bécs-felé menő vonatban levő utasokat Kanizsánál arra figyelmeztetné, hogy az ott Budapest felé kiszakadó vasút Lepsényre, Nyékre vagy Martonvásárra vezet, Budapestet pedig, e vonal legnevezetesebb végpontját, agyonhallgatná. Ezért ép az Itinerarium alapján merem kimondani, hogy a bécs-pettai úton előforduló „in medio Curta” tényleg Alsó-Lendva és Pettau között, *nem pedig Székesfejérvár vidékén létezett*. Állítom pedig ezt annál is inkább, mivel ugyanazon Itine-

rarium Székesfejérvár táján Curta nevű állomást nem sorol fel, dacára annak, hogy Salamon értelmezése szerint arra már Pettau vidékén figyelmeztetett.

Aztán feltűnik az Itinerariumban még egy másik körülmény is. Az tudniillik, *hogy abban az in medio nincs alkalmazva oly helyeken, melyeken az útelágazások constataeek*. Nem akarok e tekintetben az egész Itinerariumra kiterjeszkedni. Csak a pannoniai utak némely gőezpontjaira szorítkozom. Így a bécs-pettai úton¹, a melyen az Itinerarium szerzője állítólag jónak találta in medio Curtájával az utast a fejérvári útelágazásra figyelmeztetni. Sopronnál szóval sem figyelmeztet in medio Carnuntóval arra, hogy oldályást Petronell-felé ki lehet térni, a mint másrészt Szombathelynél, mely az útelágazások egy nevezetes gőezpontja volt, szintén nem figyelmeztet in medio Arabonával arra, hogy itt egy kiágazás van Győr felé; sem egy in medio Mogentianával arra, hogy itt Keszthely vagy Fenék felé van útesatlakozás. Ugyanezt tapasztaljuk a pettau-carnuntumi útvonalban is.² Szóval sem figyelmeztet sem a győri, sem a keszthelyi, sem a bécsi útesatlakozásokra. A zimony-petronelli³ úton, mely az Éjszakbalaton vidékét szelte, nem figyelmeztet in medióval sem Ó-Budára, sem Székesfejérvárra, sem Keszthelyre, s Győrnél sem Szombathelyre, sem Ó-Szönyre. A pécs-ószönyi útvonalban⁴, mely az Éjszakbalaton vidékét szintén áthasítja, azonkép egy medióval sem figyelmeztet, akár Ó-Budára, akár Keszthelyre vagy más e vonalban eső helyre. A pannon-galliai úton⁵ szóval sem figyelmezteti az utast Veszprémre, Székesfejérvárra vagy Ó-Budára, a mi annál feltűnőbb lehetne, mivel itt ép úgy helyén lett volna az in medio Curtát alkalmazni, mint a bécs-pettai úton, Alicano és Poetovione között.

Azonban itt azt mondhatná valaki, hogy az Itinerarium Antonini különböző szerzőknek különböző schemák szerint több rendbeli itinerariumaiból összeállított mű s így nem

¹ Parthey és Pinder kiad. 122. l.

² U. o. 123. l. — ³ U. o. 127. l. Parthey és Pinder kiad. —

⁴ U. o. 125. l. — ⁵ U. o. 109. l.

igen alkalmas még grammatikai vagy irályi különösségek iránt is biztos tájékoztatást adni. Ez oknál fogva álljon itt tehát még a dunaparti útvonal tanúsága is. *Ez útvonal egy és ugyanazon kornak s egy s ugyanazon szerzőnek a műve.* Ha ez útjegyzékkel Zimonyból kiindulunk, azon szándékkal, hogy a Dunapartján Bécsbe érjünk, mit tapasztalunk útközben? Azt a tényt, hogy a valószínű útélágazási helyeknél az „in medio“ itt sincs alkalmazva. Rittin, Acumineumon, Cusumon át Bononiába érkezünk. Észre sem vettük, hogy elhaladtunk azon út mellett, mely a Fruska-Gorán át Mitroviczra vezet, mert úti jegyzékünk nem figyelmeztetett reá „in medio“-val. Pedig mérföldkövekből ki lehet mutatni, hogy e vidéken Sirmium össze volt kötve a Fruska-Gorán át a dunai nagyúttal. Nem kutatom, hogy ez összekötés oda esett-e, a hová Mommsen-Kiepert, Kenner s Rómer helyezék térképeiken. Célunkra nézve e helyt közönbös, hogy a hegyi átjárót melyik völgynyílás képezte. A földolog az, hogy az megvolt és az Itinerarium még sem figyelmeztetett reá. — Aztán tovább haladunk s Mursába érkezünk. Itt háromfelé ágazik szét az út. Egyik ág délnyugotnak megy Sziszeknek, a másik éjszaknyugotnak a Drávafolyás ellenében Varasznak s Pettaunak, a harmadik éjszaknak tart a Dunavölgyben. Ez a mi utunk, melyen tovább kell haladnunk. Az Itinerarium azon szakasza, melyet felütte kezünkben tartunk, itt sem figyelmeztet. Nem olvasható abban Mursa után in medio Siscia, sem nem in medio Aquaviva vagy Poetovione. A mi utunkon tovább haladva csakhamar Antianishez érkezünk. Itt a mi útunkból egy ág Pécs felé szakad ki, de az Itinerarium azért még sem mondja Antianis után in medio Sopianis. További vándorlásunkban egy negyedik útélágazáshoz jövünk Aquincumnál. Itt a mi útunkból két irányban is válnak ki az oldalutak. Egyik ág délnyugotnak a Balaton-vidékre, a másik éjszaknak a vi-segrádi hegyvidékre és mégis útikalaúznunk egyikre sem figyelmeztet in medióval. Egy ötödik elágazási helyre Ó-Szónynél találunk. Ez Tatán, Csákváron, Székesfejérváron át Pécsnek húzódik, de Itinerariumunk in medióval erre sem figyelmeztet. Egy hatodik útélágazási hely Győr. Itt

déli irányban két felé is ágazik el az út. Egyik Szombathely, másik a Balaton, illetőleg Pécs felé, de az Itinerarium ezeket sem jelzi mediójával. Végre egy hatodik útélágazási hely Petronell. Egy útág a Fertő felé szakad ki, ám azért az Itinerarium még sem mondja in medio Scarabantia.

Salamon természetesen itt a maga combinatiójára hivatkozik, mely a főutat nem a Duna partján vezeti, de erre legott megjegyzem, hogy az imént érintett bizonyíték épen mitsem veszít erejéből, ha mindjárt a combinált mediterrán-úton haladunk. Ellenkezőleg a bizonyíték még döntőbb lesz. Képzeljük, hogy ez a mediterrán-út csakugyan létezett, mi pedig eltökéltük ezen utazni fel Bécsbe. Most sem vesszük észre Itinerariumunkban a fruska-gorai átjáró útágot s Mursánál a sziszeki s a varasdi útágakat. Antianisnál való úton állunk, de az Itinerarium nem mondja, hogy itt könnyen Pécsre érhetnénk, mely mulasztása annál feltünőbb, minthogy más részt arra mégis figyelmeztet, hogy Lagio in medio fekszik! — Bieskéhez érve, nem figyelmeztet, hogy itt Curtára s Pettauba mehetek, mely mulasztása annál feltünőbb, minthogy másrészt arra mégis figyelmeztet, hogy Aquincum in medio fekszik! Tatánál nem figyelmeztet, hogy Csákvárnak vagy Székesfejérvárnak mehetek, a mi annál feltünőbb, minthogy másrészt Brigetio közelségére mégis figyelmeztet! A Pánzsa s a Marczal vizeknél nem figyelmeztet arra, hogy itt Veszprémnek s illetőleg Szombathelynek térhetek el s e mulasztása annál feltünőbb, minthogy másrészt arra mégis figyelmeztet, hogy Győrbe s Óvárra betérhetek! Végre a Lajta melletti Brucknál sem figyelmeztet arra, hogy a déli irányba kiszakadó útág Sopronba vagy Szombathelyre visz s e mulasztása is annál feltünőbb, mivel másrészt arra mégis figyelmeztet, hogy a jobboldali útágon Carnuntumba, Petronellbe jöhetnek! Vagyis összegezve a dolgot, a föltételezett mediterrán-úton utazva azt tapasztaljuk, hogy kezünkben az a római Baedeker, mely Salamon szerint nem a városokat akarja előszámlálni, hanem az utazónak megjelölni az utakat és megmondani, melyiken kell járni s hol eltérni, ha bizonyos végpont utazásom célja, következétesen csak a jobb irányba

kiszakadó útesatlakozásokra figyelmeztet, a baloldalra kiszakadókra pedig következetesen nem figyelmeztet! Vajjon feltehető-e ily egyoldalúság az Itinerarium készítőjétől? Én ilyet föltenni nem tudok. És valósággal nincs is benne egyoldalúság, ha az *in medio* alatt közben-fekvő állomást, nem pedig útesatlakozást értünk. Mondhatná valaki ezzel szemben, hogy hiszen a közbeneső állomások felsorolásában sem találunk következetességet az Itinerariumban, mert azokat, egynek kivételével, csak a dunai útban említi, de ezt az *inconsequentíát* nagyon is megtudjuk magunknak magyarázni. Az *in medio*val jelölt dunai állomások helyek *nevezetesebb helyek voltak, népesebb városok és községek meg hadi erődök* s azért helyén volt őket megnevezni. Más pannoniai útvonaloknál ily közbeneső állomások vagy nem voltak, vagy ha igen, nem voltak jelentékenyebbek. Holmi remések, melyeknek feljegyzésével nem akarták a könyv columnáit szűkségtelenül nagyobbítani, miért is tapasztaljuk, hogy az *in medio*s helyek egyes útszakaszokban, melyek az utat rövidebben írják le, egészen kihagyvák. Így a parti útszakasz *Ad novas et Auremonte* nevű állomáshelye kimaradt a *mitrovicz-pécsi* útszakaszban. Még szölvőbb a *sebastia-cocusói* ázsiai útvonal tanúsága. Az Itinerarium ez útvonalat kétszer vezet elénk, egy teljes s egy rövidletes sorozat-kimutatásban.¹ Amabban a mellékállomások is „*in medio*“-val szerepelnek, míg az utóbbiban, — e felirat alatt: *A Sebastia Cocuso per compendium* — csak a főállomások fordulnak elő s *in medio*val jelölt egy sem. Lehetséges-e ez, ha az Itinerarium célja nem az állomásokra, hanem az útesatlakozásokra figyelmeztetni az olvasót? Én ezért a Salamon tételét megfordítom s azt állítom, hogy nem a szárnyvonalak esatlakozását jegyzi fel Antoninus könyve. Ez a városokat akarja előszámolni, nem pedig az utazónak megjelölni az utakat s megmondani, melyiken kell járni s hol eltérni, ha bizonyos végpont utazásom célja.

Salamon azonban a bizonyításban Ptolemaeusra hivatkozik, mint kinek dunamenti városai között egy Kourta

nevű hely tényleg előfordúl. E helységet úgy magyarázza, hogy ez Székesfejérvár táján valószínűleg oly pontúl volt megjelölve, melyen az Olaszországba vezető főút találkozott a Bregetium felől jövővel, a mi Fejérvár szomszédságában ágazhatott el, hogy Moor felé tartson Komáromnak s e szerint egy oly száraz útnak volt *nevezetes* pontja, mely a dunai hálózatba esett.¹ Ám ez állítása szintén alap nélkül szűkölködik. Áll ugyan tagadhatatlanul, hogy Kourta a ptolemaeus városnevek között előfordúl s a 47 szélességi fok alatt fekvőnek mondatik, de Salamon abban hibázott, hogy a Ptolemaeus Kourtáját összetévesztette az Itinerarium hasonnevű helyével; továbbá, hogy önkéntesen *dunamellékire* magyarázta azt, a mi Ptolemaeus könyvében *dunapartinak* van mondva s végül, hogy túlbecsüli Ptolemaeus astronomikus számának értékét. Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy mit tarthatunk egyáltalán Ptolemaeus számairól. Itt egyelőre csakis annak constatalására szoritkozom, hogy Kourta azért került Ptolemaeus számításában a 47. szélességi fok alá, mivel egy másik adata szerint a Duna ily nagy mérvben vonult le déli irányba.² Ha a Duna folyására nézve jobban lett volna informálva, akkor Kourtát már magasabb szélességi fok alá helyezte volna. Ptolemaeus biztosan csak annyit tudott, hogy *Kourta a Duna partján feküdt* s ezért ennek csillagászati fekvését okvetetlenül a Dunafolyás helytelen csillagászati számával kellett combinálnia. Itt nem az az eset fordul elő, mintha a Duna folyását rosszul, a Kourta fekvését pedig jól ismerte volna. A dolog úgy áll, hogy a Duna kanyarulatát rosszul ismerve, rosszul határozta meg a mellette fekvő Kourtát is.

¹ I. m. I. 206.

² Μετά τὸν (N)κραβίωνα ποταμὸν ἢ κατὰ Κούρταν καρπὴ,
ἄβ ἡζ. (Geographia Lib. II. c. 15. §. 2.)

¹ Parthey és Pinder kiadásában 80. és 99. II.

IV.

Az Itinerarium útszakaszának a czíme, Ptolemaeus, a Tabula Peutingeriana és a római mér földkövek.

Az Itinerarium czíme világosan dunapartinak mondja az aquincum-aturunumi utat. — Ezt nem magyarázhatni dunamellékire. — Az Itinerarium egyéb bizonyító példái. — Támogatja ezt Ptolemaeus is. — Ez öntudatosan s határozottan megkülönbözteti a parti helyeket a nem-partiaktól. — Salamon önkéntesen magyarázza Ptolemaeust. — Ptolemaeus könnyebben tévedt mint csillagász semmint geograph. Geographiai adatainak megbízhatósága. — Csillagászati adatainak megbízhatatlansága. — Tévedéseinek kútforrásai. — A csillagászati adatok mint hibásak mindannyiszor elvetendők, a hányszor a correctura daczára is ellenkezésben lenni tapasztaljuk egyéb hiteles források adataival. — A Peutinger-féle abrosz. — Salamon kiesnyelő ítéletének alaptalansága. — Használhatóságának és megbízhatóságának legújabb bizonyítéka. — Úthálózata egyenes és határozott czáfolata Salamon combinációjának. — Még számai is ellene bizonyítanak. — Hibái s ezek gyanítható correcturája. — A távolságot mutató számokat hajszálnyi pontossággal nem vehetni. — A római mér földkövek eredeti sítusát nem ismerjük. — Sok mér földkö elmozdított felállításának eredeti helyéről. — Elég ha az Itinerariumok s a katonai úttérkép számai nagyjában felelnek meg a mai távolságoknak. — A római mér földkövek fölratainak bizonyítéka. — Honnan lett a távolság számítva. — Pannoniának távolság-számító centrális helyei. — Mursa s az utána következő mér földkövek a dunaparti s nem a mediterrán úttal függtek össze.

Tovább vizsgálva Salamon érvelését, feltűnik, hogy ő nemcsak az itinerariumi szöveg „in medio“-ját vonatkoz-tatta és értelmezte helytelenül, hanem az illető szakasznak czímét is. E czím világosan mondja, hogy az alatta felsorolt helyek mind dunapartiak. És Salamon mégis mediterrán helyekké tette! A szakasznak a czíme ugyanis ez: *Item per ripam Pannoniae a Tauruno in Gallias*, s ettől megkülönbözteti a mediterrán útvonalat e felirattal: *Item de Pannoniis in Gallias per mediterrania loca, idest a Sirmi*

per Sopianas. Ez az út Pécsig a Dunától csak oly távol-ságra esik, mint milyenre esik azon út, melyet Salamon képzelete von a Sárvizesatorna s a vaáli völgy hosszában. Ha tehát az Itinerarium a *parti* út alatt csak *dunamellékit* akart érteni, akkor ugyan szükségtelen volt a mitrovicz-pécsi útszakaszt mint mediterránialis utat a ripalistól megkülönböztetni. Különböztetni elég fényt derít e kérdésre az Itinerarium néhány más szakasza is. Egyiknek a czíme: *Item per ripam a Viminacio Nicomediam*.¹ Itt szorosán *vízparti* s nem *vízmelléki* útról van szó, mely közvetlenül a Duna jobbpartján vezet a Feketetengerig s majd azután ennek nyugati partján Konstantinápolyig s Nicodemiáig. A dunaparti városok legnagyobb része topographiailag constatált s így e szakasza per analogiam megfejtí amaz elsőnek az értelmét. Egy másik szakaszának a czíme: *Item a Lilybaeo per maritima loca Tindaride usque*.² Majd egy harmadik: *Item ab Agrigento per maritima loca Syracusis*.³ Itt is szorosán *tengerparti*, nem *tengermelléki* utakról van szó. Amaz Sziéliának nyugati, emez ellenben ugyan e szigetnek déli és keleti partszegélyén húzódott.

Egyezik teljesen e tekintetben az Itinerariummal két másik forrás is. Az imént szóba hozott *Ptolemaeus* és a *Tabula Peutingeriana*. Ezek mindegyike egyaránt figyelmeztethették volna Salamont eljárásának helytelenségére. Azonban mi ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy a jeles tudós e két forrásmű egyikének sem vette hasznát úgy, a mint azt a nyomozott tárgy történeli érdeke kívánta volna. Úgy Ptolemaeus, mint a Peutinger-térkép egymással egyezőleg bizonyítják, hogy az Itinerariumnak kérdésben levő közlekedési vonala közvetlenül a *Duna partjára* teendő, mert az a szó szoros értelmében vett *ripalis* út volt.

Ugyanis Ptolemaeus, geographiájában külön sorolja elő a *parti* és külön a *nem parti* helyeket. Így Noricum-ban, Rhaetiumban, Vindeliciában, Germaniában, a két Moesiában s egyébütt. Mindkét Pannoniában azonkép a Duna

¹ Parthey és Pinder kiadásában pag. 103. — ² U. o. pag. 42. — ³ U. o. pag. 44.

mellett s a Dunától távol levő helyet külön cím alá foglalja.¹ Ennélfogva nem szenvedhet kétséget, hogy a parti helyeket a nem-partiaktól határozottan s öntudatosan megkülönböztette s ennyiben, habár másrészt az utakról nem szól is, kérdésünkben kitűnő hasznát vehetjük könyvének. Az általa felsorolt dunaparti helyek a következők: Julibona, Karnous, Flexon, Bregaition, Kourta, Salova, Karpis, Akovinkon, Salinon Loussonion, Lougionon, Teutobourgion, Kornakon, Akouminkon, Rittion, Taurounon. Összevetve e helységeket az Itinerariumnak általunk e helyt tárgyalt útvonalával, az látjuk, hogy egyezik annak Vindobonájával, Carnuntumával, Flexojával, Bregetiójával, Acinquojával, Vetussálinojával, Lussuniojával, Lugiojával, Teutiburgiojával, Cornaeojával, Acimineijével, Rittijével és Taurunojával. Az az út tehát, melyet e helységeken át haladónak képzelünk, egy vonalban tünteti elénk azon helyeket, melyeket Salamon párhuzamosan állít fel részben a Duna partján, részben a mediterrán conalban. Mindenesetre nagy érv arra nézve, hogy az Itinerariumban nem egy mediterrán úttengelyről van szó, melyből mellékutak sugároztak ki a parti helységekbe, s így Ptolemaeus egyenesen megtagadja Salamon combinatióját. Ez okból meglepő sem lehet, hogy tudósunk Ptolemaeus könyvének oly magyarázatot ad, melylyel annak ellentanuskodását elerőtleníteni törekszik. Azt mondja ugyanis, hogy Ptolemaeus a Duna folyására s illetőleg a dunamenti helységek fekvésére nézve rosszul volt tájékozva. Azok az útkönyvek, melyek rendelkezésére állottak, megmondták ugyan neki, hány római mérföldre fekszik egyik hely a másiktól, de nem figyelmeztették arra, mi van a Duna partján s mi attól egy pár mérföldnyire.² Dunapartinak képzelte azt, a mi csak dunamelléki. S nevezetesen áll az Kourtáról, Salinonról, Loussonion-ról. Szerinte ezek egyike sem dunaparti, hanem csak dunamelléki hely.

Ha mindazonáltal Salamon érvelését figyelemmel kísérjük, legott észreveszszük hogy az, legyen külső tudomá-

¹ *Claudii Ptolemaei Geographia*. Editio C. T. A. Nobbe. Lipsiae 1881. Tom. I. Lib. II. cap. 14. (15.), 15. (16.), pp. 128—132.

² I. m. I. 240.

nyos színe bármily csillogó is, valójában teljesen meddő. Elismerem készséggel, hogy ama combinációi, melyeket Ptolemaeus hibás meghatározásainak correcturájául gondolt ki, szellemesek, de viszont el nem tagadhatom, hogy önkényesek, helylyel erőszakoltak s egészökből valótlanszínük de sőt egyenesen hibásak is. Általán bizonyos nehézkes complicáltság a sajátjuk, úgy hogy alkalmazásuk Ptolemaeus könyvének értékesítésében sem nem könnyű, sem nem biztos. Következetesség sincs bennük s a legtöbb esetben csak fectiőkon, merőleges feltevéseken alapszanak. Sok olyasmit tulajdonít Ptolemaeus számvetésébe befolytnak, a mi talán soha sem járult esalatkozásához. A hiba okát néha oly viszonyoknak tulajdonítja, melyek talán soha sem forogtak fenn. A legfőbb hiba, nézetem szerint, az, hogy ő *theoriája érdekében Ptolemaeus hitelét abban gyanúsítja, a miben kecsés a valószínűség, hogy egykönnyen hibázhatott s viszont abban erősíti számbavetőségét, a miben sok a valószínűség, hogy könnyen tévedhetett.* Akár hogyan vegyük a dolgot, annyi bizonyos, hogy Ptolemaeus mint csillagász sokkal könnyebben hibázhatott, sem mint geograph, bár ő maga inkább csillagász volt sem mint geograph. De anomáliának látszó állításoknak van elfogadható alapja. Ptolemaeus csillagászati meghatározásai ugyanis csak oly esetleg kezébe került számok bázisán nyugszanak, melyek sem nem teljesek, sem nem igazak. Maga Salamon is kénytelen beismerni, hogy az itt szóban levő helységek egyikéről-másikáról mi egyenes számadat sem állott Ptolemaeus rendelkezésére.¹ Neki a hiányt vagy a nap hosszának, vagy az útkönyvek távolságainak méreteiből kellett combinálva kiegészítenie. Hogy igazak sem voltak, azt meg könyvének csaknem minden tétele fennen bizonyítja. Nincs Ptolemaeus egész könyvében csak egyetlenegy oly meghatározás, mely kifogás alá ne eshetnék, ha nem egyoldalúlag csak a szélességi, de azzal együtt a hosszúsági fokokat is számításba veszszük. Adatainak hiányosságán egyébiránt nincs is okunk esodálkozni. Tekintetbe véve kora segédeszközeinek fogyatkozását, melyeknél

¹ I. m. I. 240.

fogva e fokok törtszámaít kiszámítani lehetetlen volt, teljességgel megfoghatónak fogjuk találni a számok hibáit. Ezért Ptolemaeus könyvének csillagászati értéke sokkal ingadozóbb s bizonytalanabb, mint sem geographiai. Az adatok ugyanis, melyeket az általa leírt, ha nem is bejárt országokról, azok természeti viszonyairól, sajátosságairól, lakosairól s helységeiről szerzett, kevesebbé voltak a beszolgáltatónak egyéni eszaktározásától föltételezettek. Hibásakká csak akkor váltak, ha nem alapultak beszolgáltatójok közvetlen tapasztalásán, hanem traditióv vagy másod-, harmadkézből való átvételen vagyis pusztá híren. Ha helybeliektől származtak a geographiai adatok, alig lehettek nagyobb mértékben hibásak. Ha a pannoniaiak tudták, mint a hogyan ezt maga Salamon is megengedi, hogy a jazyg földön melyik helység fekszik szemben a pannon helységekkel, akkor nyilván olyanoknak sem képzelhetjük őket, mint a kik ne tudták volna, *hogy saját országukban mi fekszik a cizi közlekedés főárterijá, a Duna mellett s mi attól távol.* Az az ember, ki egy helynek csillagászati fekvését eszközei s alkalmazott módszere tökéletlenségénél fogva tökéletlenül határozta meg, ugyanezen helynek földirati fekvését egészen szabatosan határozhatta meg s egész pontosan mondhatta meg, *a folyam partján vagy attól távol fekszik-e az.* Azért épenséggel nem képzelhetem, hogy Ptolemaeus adatai arra nézve volnának hibásak, hogy az általa dunaparti helyekül felsorolt városok és helységek csak ugyan *dunapartiak* és nem *dunamellékiek* voltak.

Szokása szerint nyugatról keletre haladva, oly sorban számítja elő a dunamenti helységeket, a mint azok a későbbi Itinerariumban és a Tabula Peutingerianán előfordulnak. A különbség csak az, hogy helyenkint közbeszúrta más-más állomások találhatók, de a ptolemaeusi sorrend a maga egészében jól bizonyítja, *hogy itt mediterrán helyek nem vétettek tekintetbe.* A mit Ptolemaeus *dunaparti* helységnek mond, az valósággal *dunaparti* hely volt és nem *dunamelléki*. Itt épenséggel kizártnak vehető minden eszaktározás, tévedés és összezavarás, s ez iránt már eléggé kezeskednek azok a helyek, melyeknek identitása iránt

többé semmi kétség sem forog fenn, mint Jouliobona = *Bécs*, Karnous = *Petronell*, Bregaition = *Ó-Szőny*, Akovinkon = *Ó-Buda*, Kornakon = *Vukovár*, Taurumon = *Zimony*. Avagy képes-e Salamon, nemesak Pannoniát, de a római birodalom bármely egyéb tartományát is értve, csak egyetlen egy példát fölhozni arra nézve, hogy egy Ptolemaeus által folyómentinek mondott hely, melynek identitása most már kétségbe-vonhatatlan, nem volna tényleg folyómenti?

Kétség Ptolemaeus felsorolt helyeinek *dunaparton való fekvése* ellen csakis a csillagászati adatok alapján támadhatott, de ép ezért emeltem ki azok megbízhatatlanságát. A számok rosszak a meridianusra nézve feltűnően s jelentékenyen, a szélességi fokra nézve változólag s kisebb-nagyobb mértékben. Ha a pannoniai dunamenti helységeket a ptolemaeusi számok szerint akarnók a térképen elrakni, akkor Bregaition Szatmár megyébe valahová Barlafa tájára; *Kourta* Besztercze-Naszódmegye déli határszélére a Tás és Fehéregyház között levő terre; *Salova* ugyancsak Besztercze-Naszód megyébe Ó-Radna vidékére; *Karpis* Máramaros megye szélére a gácsországi határra; *Akovinkon* a Bukovinába; *Salinon* Csikmegye határszélére Romániába; *Loussonion* Csikmegye romániai határszélére a Kerekhavas tájára; *Lugionon* s az utána következő többi helység ugyancsak az aldunai tartományokba esnének, ha, mint kell, úgy a hosszúsági mint a szélességi számokat vesszük. A több fokra rugó differentia főleg a hibásan számított meridiánnak tulajdonítandó, de a szélességi fok sem talál, a legjobb esetben is csak megközelítő. A Dunamentén levő helyek mind déliebben fekszenek a Ptolemaeus térképén, mint a hogy az az eset egy modern térképén. Oka az eltérésnek, a hibának magában a számban s a módszerben rejlik. A hibásan rajzolt Dunairány egyik-másik helynek meghatározására rossz kiindulási alapul szolgálhattott, de a mit szemelőtt kell tartanunk, az, hogy maga a Dunairány is csak hibás számok s téves módszer eredménye. Ha ez nem volna az eset, akkor egyéb tartományok helységeinek csillagászati meghatározása, melyeknél

a Duna semminemű tekintetbe nem jött, hibátlan volna, a mit azonban épenséggel nem mondhatni. Hogy messzire ne menjünk, Dáciát hozom fel példaképen. Ha e provinciának Ptolemaeus adatai szerint készítjük chartographiai képét, szintén nem képet, hanem képtelenséget nyertünk. A terület a maga egészében annyira keletre van rugtatva, hogy valóságos torzképet mutat. Minél jobban keletre fekszik valamely hely egy modern mappán, annál inkább éjszakra jut az a Ptolemaeusén. Az éjszaki pontok kellenél jobban éjszakra, a déliek kellenél jobban délre tolják, míg ugyanazon paralelközök között az éjszakra vagy délre való eltolásnak nagysága meglehetősen egyenlőnek mutatkozik. A meridiánoknál a maximalis különbség csaknem 9, a minimalis sem kevesebb mint hetedfél foknyi, átlag $7^{\circ} 50'$ leszámítás vehető correcturául esetleges elhelyezéseknél, de e correctura-szám természetesen a helyhez és a viszonyokhoz képest egyre módosul.

E számos adattal bizonyítható tényállás tehát világos tanúsága annak, hogy Pannoniában, a dunamenti tartományban sem származhattak a csillagászati meghatározások helytelenségei kizárólag a Dunafolyás félreismeréséből. A tényleges hosszúsághoz mért nagy differentiák merően astronomikus elvétések természetes következményei. Ptolemaeus a földterületet valónál kisebbnek tartván, kellenél rövidebbre szabta az egyes fokokat, a nélkül azonban, hogy az e fokhálózatba fektetett térbeli távolságokat is megkisebbitette volna. Ő azokat a magok valódi nagyságában applikálta a térképen s így a területnek térképi eltorzítását nem kerülhette el. Másrészt voltak tévedéseinek még egyéb közvetlen kútforrásai is. Nem minden helyről bírt ő, mint már említém, pontos számadatokat. Sok helynek a csillagászati fekvését nem sajátlagos mérések alapján határozta meg, hanem egyes útjegyzekek római ezerlépéses vagy görög stadiomos távolságaiból, tehát az egyes helyeknek egymástól való distantijából combinálta. Nem is egy s ugyanazon kornak munkálatait s méreteit használta, hanem különbözőkéit s azokat egyeztette fokhálózatával. S mint-hogy oly pontos eszközei, melyek a minuták törtszámainak

kitalálását eredményezhették volna, neki sem voltak, azért csillagászati meghatározásai még az esetben is fogyatékosak, ha ő máskülönben a dolog tökéletesebb ismeretével bírt is. Nem állott épen physikai tehetségében, hogy teljesebb ismeretének megfelelő kifejezést adjon.

Ez általános tényállást szem előtt tartva, valóban nem fogunk nagysúlyt fektetni azon expediensekre, melyeket Salamon Ptolemaeus értékesítésére javaslatba hozott. Ismétlem ezek szellemesek lehetnek, de semminemű garantíát nem nyújtanak arra nézve, hogy alkalmazásuk által Ptolemaeust csakugyan sikeresen hasznunkra fordíthatnók. Általános rectificationális szabályok fennállhatnak, de érvényök minden egyes esetben fel van tételezve egyéb körülményektől. Ha alkalmazásuk daczára is Ptolemaeus csillagászati tételeit ellenkezésben állóknak találjuk akár az Itinerarium adataival akár pedig egyéb hiteles s megállapított adatokkal, akkor eszünk ágába se jusson ez utóbbiakat amazok kedvéért módosítani. Egyszerűen elvetjük Ptolemaeus tételeit mint hibásakat, mert számai még a rectificatio után is csak akkor válhatnak döntőkké, ha mellettök reális bizonyítékok, régiségi nyomok tanúskodnak.

A mit Ptolemaeus tanúbizonyságát illetőleg, mondtam, azt a Pentinger-féle abrosz által is hitelesítve találom. Meglepő, hogy Salamon ezen egykorú méretek alapján a III. században készült, de reánk csak egy XII. századi másolatban maradt katonai úttérképet annyira esckélybe veszi. Csak egy helyen hozza szóba munkája kérdésben levő szakaszában, jegyzet alatt azt mondva róla: „hogy ezt a térképet nem tartja teljességgel oly forrásnak, mely támogathatná vagy ezáfolhatná a többi hiteles forrásokat. Csak távolság-jelző számait kell megnézni. Vidékünkre nézve merőben képtelenek.”¹ Itélete azonban nem felel meg a dolog valóságának. Azt ugyan magam is elismerem, hogy a reánk maradt egyetlen példa, mely csak hibás és hézagos másolata az eredetinek, sok incorrect dolgot tartalmaz, úgy a helynevek írására, mint a távolságokat jelző

¹ I. 245. l. 1. jegyz.

számok helyességére nézve. Azonban hiányai mellett is korántsem oly hasznavethetetlen e mű, hogy azt a tudományos vizsgálatban könnyen mellőzhetnők. Vannak részletei, melyekben e térképnek pontossága s megbízhatósága meglepő. A nélkül, hogy ezek felsorolásával időt vesztegetnénk, mindössze is csak amaz eredményre akarok figyelmeztetni, melyet az autopsián alapuló vizsgálat legújabbán mutatott fel. Tudvalevő, hogy Traján császár Dáciaiát elfoglalva, hadutakat készítettett legióival a dunáninneni provincia belsejébe. A Peutingeri térkép több vonalban tünteti fel ez utakat, a távolsági számokkal együtt. Én itt csak azon két vonalra reflectálok, melyek Viminatiumból kisugározva a mai úgynevezett temesi bánságon át haladtak. Az egyik a keleti, a Csernavölgyben, a másik a nyugati, a bánság lapályosabb részén vezetett a Temes és Bisztra toroknál fektűt Tibiscumra. E helyen a két útág egymással egyesült. E kettős út keleti ágára nézve mi nehézség sem forgott fenn eddig, olyanok lévén a területi viszonyok Szörény megye kérdésben levő részében, hogy a tábla útvonalát nem volt nehéz a természetben felkeresni. Bajósbabban lehetett azonban a krassói és temesi tractuson boldogulni, melyeken a kettős útvonal nyugati ága vezetett keresztül. A hány szobatudós csak tárgyalta e kérdést, mindannyi másképen czirkalmazta ki térképén az útirányt. Az ingadozásnak azonban egyszer s mindenkorra véget vetett az autopsia. Hazánk két derék buvára, a tudományos érdemekben gazdag Torma Károly és a szűkebb hazája, Délmagyarország specialis történetének érdekét szíven viselő Böhm Lénárt a mult években ama tractust bejárván, a régi római utat fölkeresték s ezt kétségtelenül fel is találták romjaiban. Midőn az eredmény térképettetett, kitűnt, hogy a Peutinger-tábla méretei a legpontosabban félelnek meg a természetben levő dimensióknak¹ s így egy újabb érvet nyertünk arra nézve, hogy e táblának nem minden

¹ Böhm szavai szerint a természetben felmért távolságok a Peutinger-mappa távolságaival teljesen egyeznek (peinlich genau übereinstimmt.) *L. Mittheilung der k. k. Centr.-Comm. f. Kunst- u. historische Denkmale in Wien. Jahrgang VIII. 1882. Hft. IV. p. CXIX.*

része hibás. Miért is egyáltalán nem mondhatni, mintha teljességgel nem támogathatná vagy czáfolhatná a többi hiteles forrásokat. Volt alkalmunk látni, hogy mily kettősen támogatja ez az Itinerariumot s illetőleg mily határozottan czáfolja Salamonnak az Itinerariummal meg nem egyeztethető combinációját is.

Alap nélkül ítélte el Salamon e táblát az óbudaeszéki útvonalra nézve is, bár elismerem, hogy ép e részletében nem hibátlan. Ellenkezőleg, a hibákat leszámítva, nagyon is támogathatja a többi forrásokat s nagyon is czáfolhatja az oly véleményeket, minőket Salamon állított fel a hiteles források tanítmányának félre értelmezése által. Ám ép azért nagyon is érthető, miért veté el a jeles író e forrást. Egyenes és határozott czáfolata ez az ő combinációjának. Mert a Peutinger-tábla térkép lévén, *vonalakban húzza ki az utakat, a főútvonalakat úgy, mint az azokból kisugárzó vagy illetőleg azokba beolvadó mellékútvonalakat.* Már pedig azt látjuk, hogy Aquincumból Taurunumig, vagy is Ó-Budáról Zimonyig *csak egy vonalat tüntet fel,* nem pedig mint Salamon állítja, egy mediterrán tényleges utat az abból bordamódra kiágazó többrendbeli mellékvonalakokkal. Az Itinerarium írott útvonalát lehetett félremagyarázni, főleg egy oly genialis tehetségnek milyen Salamon, de a Peutinger-tábla rajzolt útvonalát semmiképen félre nem magyarázhatni. *Egy vonalban halad útja Ó-Budáról Zimonyig s egy vonalban tünteti fel azokat az állomásokat, melyeket Salamon egymástól elválasztva, hol a mediterrán, hol a parti területre helyez.* Előjönnek ugyanis e térképen Aquincum, Vetusallo, Annamatia, Lusiene, Altaripa, Lugione, Antiana, Bonatianis, Adlabores, Tittoburgo, Cornako, Cuccio, Milatis, Cusum, Acunum, Rittio, Burgenis, Tauruno. A mi e sorozatban hiányzik, az Matrica, Intereisa és Alisca, vagyis oly helyek, melyek Salamon magyarázata szerint az Itinerariumban in medio kifejezéssel, mint dunapartiak jelölvék, ám hogy elmaradásuk nem érv az ő állítása mellett, bizonyítják Altaripa és Lugio, melyek bár Salamon szerint dunapartiak, mégis a tábla útvonalában előkerülnek.

De még a számok is Salamon ellen szólnak! Nem mondom, hogy ezek egytől-egyig hibátlanok, de ép az a körülmény, hogy egyes positiókban a távolsági adatok hibássága szembeszökő, mutatja a *másolás* gyarlóságát s megengedi a kritikának a hiba kiigazítását. Így mindjárt az első positio, mely az Aquineumtól Vetussallóig való távolságot mutatja, a szám feltűnően incorrect. A tábla szerint a távolság XIV. római mérföld. Tizenegy római mérfölddel még Téténybe sem igen lehetett jutni, nem hogy Vetussallóba = Adonyba. A tábla eredeti szövegében nyilván XLIII = 43 állott, miből a másoló hanyagsága s figyelmetlensége könnyen XIV-et esinált. Az sem lehetetlen hogy az eredeti példány már annyira kopott volt, hogy a számokat s az írást tisztán olvasni sem lehetett többé, mi mellett a tábla számos hézaga és esonka szava bizonyít. A 43. r. m. beleszámítva az út kanyarulatait, elég jól felélne meg a természetes távolságnak. Vetussallótól Annamatiáig a kített XXII. r. m. elég jól talál. Annamatiától Lusienig a kített XV. r. m. elég jól talál. Lusienétől Altari páig a kített X. r. m. kevés, nyilván XX-nak volt eredetileg írva. Altari pától Lugióig a kített XXII. r. m. kevés, nyilván XXIX. állott az eredetiben. Lugiotól Antianáig a kített XII. szintén kevés, nyilván XXI. állott eredetileg. Antianától Adlaboresig a kített XII + XIII = 25. r. m. jól megfelel az Almás irányában vont útnak.¹ Adlabores-től Tittoburgóig a kített XIII. sok, ha Adlabores = Almás, elég jó, ha Adlabores = Mursa. Valószínűleg azonban Almásra vonatkozik s akkor XIII. helyet III. állott az originálisban, bár a valóságos távolság ennél is kissé több Almás és Dálya közt. Tittoburgtól Cornaeóig a kített XVI. r. m. jól egyezik az Itinerarium számadatával. Cornaeótól Cuccióig a kített XIII. r. m., mely az Itinerarium számával azonos, kevés. Nyilván XXII. állott eredetileg. Cucciótól Milataig (Bononia) a kített XVI. r. m. elég jól talál. Cusumtól Accunumig a kített XL. sok. Itt tán eredeti

¹ Adlaborest ugyanis nem vehetű = Mursával, bár a szám itt is elég jól találta. A Rómer térképén húzott baan-almási utat a Peutinger-tábla tehát igazolná.

hiba is lappang, mert legfellebb XXI. r. m. vehető fel s az Itinerarium XXXIII. száma is sok. Ellenben az Accunumtól Taurunumig kített XXXI. r. m. kissé kevés. Egészben véve tehát a Peutinger-tábla számösszege 265. r. mérföldet mutat vagyis 53-mal kevesebbet mint az Itinerarium, melynél az összeg 318 mérföld. De e nagy különbség azonnal feloszlik, mihelyt az elferdített számokat a gyanítható eredeti szöveg értelmében kiigazítjuk.

Különben a távolságok számai tekintetében egyenesen ki kell jelentenem, hogy ezeket hajszálnyi pontossággal úgy sem vehetni. Maga Salamon sem vette mindig, mi természetes az oly-irónál, kinek egyrészt combinációi egyes pontokra nézve nagyon ingadozók s ki másrészt számításai-ban egy nem egyforma bizonyossággal alkalmazható kulcsesal él. Oly író, a ki megengedi, hogy Matria Eresi is lehet, Tétény is¹, vagy hogy Altari pa Szegszárd is lehet, Tolna is, anint. Alisca akár az egyiknek, akár a másiknak vehető²; oly író, a ki Antianist Villány helyére határozza, noha milliáris méreteivel csak Lapanesáig jut³; a ki Altinót Pécsváradra határozza, bár méreteivel az alkalmazott számítási kulcs daczára is 500 öllel Pécsváradon innen marad⁴ stb., — az ily író nyilván nem köti le magát a milliáris számoknak. De még számítási kulcsánál fogva sem igényelhet geometriai pontosságot. A számított távolságnak hol tized-, hol tizenegyed részét veszi a kanyargásokra hozzáadandónak⁵, a mi általános szabálynak — megengedem — beválhatik, de épenséggel nem minden egyes specialis esetben. Aztán mi nem is ismerjük egész pontosan a római mérföld nagyságát.⁶ Mi nem tudjuk, hogy a különböző időkben történt mérések a város mérföldkövétől, kapujától vagy utolsó házsorától indultak ki. Azt sem tudjuk, hogy a mérföldkövek az útvonal melyik pontján voltak eredetileg felállítva. Így tehát a szigorú pontosság alkalmazása lehetetlenítve van. A római telepek tényleg nem

¹ I. m. I. 242. — ² I. 239. — ³ I. 231. — ⁴ I. 235. — ⁵ I. 245. — ⁶ A kutatók egy része 776:2109 ölbe vagyis 1472:5 méterbe számítja, másik része 781:4133 bécsi ölbe vagyis 1481:5 méterbe, ismét mások 780¹⁴/₁₅ ölbe veszik.

voltak kicsinyek. A tanyagazdaság, mely a római letelepedésében jellemzi, a községek szétszórtságát tételezi fel. Mint mai városaink és falvaink, a rómaiak is jókora területen terjedtek ki. Vácztól Budapestig teszem nagyon elüttő távolsági számok volnának alkalmazhatók, mert a számnak nagysága a mérés helyétől, a számítás kiindulási pontjától van föltételezve. Az a kérdés: Budapest és Vác városainak melyik pontjától van a távolság számítva? Azért volna reánk szerfelett fontos, ha az egyes városok kapuinak helyét biztosan ismernők, s ha másrészt a római mérföldkövek nemcsak teljesen, de eredeti sítusukban is fenmaradtak volna. Fájdalom azonban ez nem az eset. A városok kapuhelyeinek kinyomozására alig történt eddigelé kísérlet. Salamon nagy érdeme, hogy Aquincum kapuinak helyét meghatározni törekedett. A mérföldkövek legtöbbje pedig mindörökre eltűnt. Pannoniában egyedül a dunaparti úton maradtak fenn milliariumok. Dáciaiban is csak egy-kettőnek töredékéről tudunk. Azt nem lehet elképzelni, hogy e tartományok többi nagy utait eredetileg ily mérföldkövek ne szegélyezték volna. Az útnak mérföldkövekkel való ellátása a római útépités teoriájában feküdt. Hogy manap már nem találjuk, jele hogy azoknak a későbbi tunya generációk építési céljaira való elvitele mégis csak kifizette a fáradságot. És a mi kevés megmaradt a Duna mentén, az sem mind ott került elő, a hol eredetileg felállítva volt. Maga Salamon is egy igen érdekes példával bizonyítja ezt.¹ Hiába az az egyszerű mód, melyet a practicus rómaiak mérföldköveiknek örökösen egy helyben maradására kigondoltak, a nagyszulnyú vastag és tekintélyes kötömegeknek milliariumokul való felhasználása, tényleg meg nem gátolhatta, hogy eredeti felállításuk helyeiből el ne mozdítottassanak. Átépítették azokat még a dunántúlra is, a mint ezt a püspöki, komáromi, szalkszentmártoni, a dunavecsei, titeli példányok bizonyítják. Nyilvánvaló emélfogva, hogy meg kell elégednünk, ha az Itinerariumok s illetőleg a régi

¹ I. m. I., 221. Érdekes példákat idéz Römer is: *Acta Nova Mus. Nat.* I., 50. *Arch. Közl.* XI. 31. nr. IX. Beundorf-Hirschfeld: *Arch.-Epigr. Mittheil. u. Oester.* II. I. f. 47. l.

katonai úttérképben szemlélhető római march-route számbai *naggyában* megfelelnek a mai távolságoknak.

De mérföldkövekről lévén szó, azokat még különösen is szóba kell hoznom. Azért is, mert Salamon, mediterrán-úttára vonatkozólag, a dolog állásának nem egészen megfelelő említést tesz rólok. Azt írja ugyanis: „hogy e közlekedési főarteriának voltak-e mérföldkövei s honnan számlálták, miután nem tért be a városokba, azt nem tudhatjuk.“¹ Tény, hogy ez állítólagos mediterrán-útnak egyetlen mérföldköve sem szállott reánk, de ebből indirecte legfeljebb is csak az útnak nem létezettségére következtethetünk. Nekünk mindenkép fel kell tennünk, hogy a római nagy utak hosszában a távolságot jelző kövek nem hiányoztak. Másrészt pedig vannak adataink, melyekből a számítás rendjére következtethetünk. Csakhogy Salamonnak nagy oka volt azt mondania, a mit imént idéztünk könyvéből. A milliariumok tanúsága ugyanis szintén combinatiója ellen bizonyít. Ezek a kövek, melyek az utasnak hajtott gyakorlati hasznon kívül a rómainak mindenben nyilvánuló historiai szenvedélyét is kielégítették, nemesak azt mondják meg, melyik császár minő alkalomból csináltatta vagy újítottatta meg az utat², hanem az iránt is oktatnak, hogy a dunai nagy útnak valósággal *parti* és nem mediterrán-útnak kellett lennie. *A mint ugyanis kimutatható, hogy egy az ő állítólagos mediterrán-útja vonalába befogadott hely mérföldkövén a távolság Carnuntumtól, Bregetiumtól, Aquincumtól vagy valamelyik más dunaparti helytől van számítva, úgy ki van vele mutatva az is, hogy ez út, kiindulását a Dunaparttól véve, a Salamon értelmében vett mediterrán-út nem lehetett.*

A mi a távolságszámítás kiindulási helyeit illeti, mérföldköveink kielégítő felvilágosítást szolgáltatnak a dunamenti út-tracera nézve. Hiányosabb az a tartomány belsőbb részeinek útjaira nézve, de azért a kevés is igen tanulságos. Vannak írók, kik azt véleményezik, hogy a római

¹ Salamon i. m. I., 246.

² Salamon i. m. I., 218.

Pannonia útjai hosszában a számítás mindössze is csak két helyről történt, Alsó- és Felső-Pannonia főhelyeiről: Aquincumtól és Bregetiumtól. E szerint kihúzhatónak vélték Felső- és Alsó-Pannonia geographiai határait is, bár ekkép ellenkezésbe jöttek Ptolemaeussal, ki a határkijelölésben szorosán az ország hydrographiai alakulásához ragaszkodott. Hogy mennyire tévedtek, a következőkből világos. A *drávavölgyi* út távolságszámításának kiindulási pontja egy pannoniai város, Pettau volt. Ezt bizonyítja a Dráva medrében Podgajcénél, Verovitie és Valpovo közt talált mérföldkő, melyen a jelölt távolság a *Poetovione mp CXXXVII*.¹ A *szávavölgyi* úton szintén egy pannoniai várostól Nevidunumtól történt a számítás. Erre engednek következtetni a Drnovónál és Pösendorfnál talált kövek.² A *bécs-soproni* úton a számítás Vindobonától történt. Ezt bizonyítják a Bécs vidékén s Inzersdorfnál talált milliariumok. Amazon a távolság a *Vindobona mp II*,³ emezeken pedig a *Vind mp III*.⁴ A *petronell-bécsi* úton a számítás Petronelltól történt. Kitétszik az egy Klein-Schwechatnál előkerült mérföldkő feliratából, mely a távolságot a *Kar(nunto)* számítja.⁵ A bécsi múzeumban levő s nyilván szintén Schwechat vidékéről való mérföldköveken a távolság a *K*, illetőleg a *Kar(nunto) mp XXI*.⁶ A Petronell és Ó-Szőny között húzódó útszakaszon a számítás Ó-Szőnytól történt. Kitétszik ez a Komáromnál talált mérföldkőből, melyen a távolság a *Briget mp*,⁷ továbbá egy Új-Szőnyben előkerült milliarium feliratából is.

¹ Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. II. p. 1042. nr. 6465.

² Mommsen: III. II. nr. 4616, 4618. Knabl: *Steierm. Mittheil.* 1853. 44. l. Azonkívül: *Mittheil. f. Krain.* 1860. 16. l. Kenner: *Archiv f. Kunde östr. Geschichtsquellen* 1864. XXXIII., 61. Mommsen: *Ephem. Epigraphica* II. 430. l. nr. 908.

³ Mommsen: III. II. nr. 4647.

⁴ Mommsen: III. II. nr. 4649, 4651, 4652, 4653. Arneht: *Meilensteine* nr. 6. 19, 21, 23.

⁵ Mommsen: III. II. nr. 4641. Arneht: *Meilensteine* nr. 5. Seidl Schmidlnél: *Oesterr. Blät.* 1846. 139. l.

⁶ Mommsen: III. II. nr. 4642, 4644, 4645, 4646. Arneht: *Meilensteine* nr. 8, 14, 18, 20.

⁷ Mommsen III. II. nr. 4638.

Ez a távolságot a *Brig mp V*-nek mondja.¹ De kitétszik az még egy Győrött előkerült mérföldkővön olvasható távolsági számból is. A kővön ugyan nem áll a *Brigetione*, de a kített *mp XXX*. Ó-Szőnyre s nem Petronellre utasít.² Az Ó-Szőnytól keletre eső útszakaszban is még egy darabig Ó-Szőnytól számítottak. Így az Almáson előkerült milliariumon a távolság a *Brig mp. VI*.³; az állítólag Ó-Szőnyről való, de oda nyilván Ács vagy Almás vidékéről jött oszlopkővön a távolság a *Brig mp X*.⁴; a Süttőnél találtakon a távolság a *Brig mp XI*.⁵; a Csévnél találtakon a távolság a *B(rigetio) mp XXXII. és XXXIII*.⁶ A Szántónál találtakon a mérföldszám ugyan már nem olvasható, de igen is az, hogy e számítás *Brigetio*-tól történt.⁷ Cséven innen már Aquincumtól számítottak. A Vörösvárott talált milliariumokon ugyanis a távolság *ab Aq (inco)* van jelezve.⁸ A Vörösvár felé a budai úton taláton is ezt olvasuk: *ab Aq mp III*.⁹ Aquincumtól számították az esztergomi-óbudai parti úton is a távolságot. A most Esztergomban a primási palotában levő, de valószínűleg Visegrád tá-

¹ Römer: *Arch. Ért.* V., 49. Mommsen: *Ephem. Epigr.* II., 431. l. 911. sz. és IV., 157. l. 538. sz. Majonica és Schneider Hirschfeldnél: *Mittheil.* I. 155.

² Römer: *Arch. Közl.* 1863. III. 159. Mommsen: *C. I. L.* III. II. nr. 4639.

³ Mommsen: *Ephem. Epigr.* II. 430. l. 910. sz.

⁴ Miller: *Acta nova.* I. 249. Römer: *Acta Nova Mus. Nat.* I., 55. l. 103. sz. XVI. l. Mommsen: *C. I. L.* III. I. nr. 4625.

⁵ Römer: *Arch. Közl.* 1866. VI., 161. 182. Mommsen: *C. I. L.* III. I., nr. 4626., 4627.

⁶ Mathes: *Arch. Strig.* p. 78. t. XII. Häuffer: *Skizzen* III. 51. Schoenwiesner: *Comm. Geogr.* I., 103, 107. II., 172, 175, 191. Sestini: *Viaggio* pp. 229, 232., 239. Orelli nr. 981., 982., 1048. Mommsen: III. I. nr. 4630., 4631., 4632., 4634.

⁷ Häuffer Schmidlnél: *Oestr. Blätt.* 1846. 382. l. Mommsen: III. I., nr. 4635., 4636.

⁸ Schoenwiesner: *Comm. Geogr.* II. 128. Häuffer ap. Schmidl: *Oester. Blätt.* 1846. 380. l. Sestini: *Viaggio* p. 207. Römer: *Arch. Közl.* 1865. V. 70. Desjardins: *Annal dell' Instit.* 1868. 106. l. Mommsen: III. I. nr. 3745., 3746., 3748.

⁹ Römer: *Arch. Közl.* 1865. V., 69. *Acta Nova Mus. Nat.* I. 55. l. 104. sz. XVIII. t. Mommsen: III. I. nr. 3747.

járól Püspökibe s onnan Esztergomba hurezolt oszlopon olvasható *mp XVII*, nyilván Aquincumtól veendő¹, a Szent-Endrénél találtakon pedig a távolság *ab Aq mp VIII*². Ó-Budán alól-Eszékig s Mitroviczig a számítás következetesen Aquincumtól történt. A Buda-Újlakon talált kövön a távolság *ab Aq mp I vagy II*³; a Budán a régi hajóhid végén találtakon⁴ s egy ugyanesak Budáról Görzbe kerülőn⁵ a távolság *ab Aq mp III*; a Budán az új-utezában találtakon a távolság *ab Aq mp VIII*⁶; a Buda és Promontor között a nádorkert irányában találtakon a távolság *ab Aq mp VI*⁷; a Promontoron találtakon a távolság *ab*

¹ Römer: *Arch. Közl.* XI., 31. l. IX. sz. Hampel Beaudorf-Hirschfeldnél: *Arch. epigr. Mittheil. aus Oestr.* II., 74. Hampel nem mondja elődhathetőnek, vajjon e kö Visegrád vagy Dorogh vidékéről származik-e, míg Mommsen (*Ephem. Epigr.* IV., 130. nr. 443.) az aquincum-mursai útról valónak hiszi. Hampel concessiója, hogy a kö Doroghról való is lehet, meg nem engedhető, mert ekkor távolsága már Ó-Szönyből vétetett volna, miután a esévi s szántói milliáriumok is onnan mutatják a distáncziát. Már pedig a mérföld-kövön megjelölt XVI. r. n. sokkal kevesebb, sem minthogy Doroghra lehessen alkalmazni. De másrészt kevés a jelzett mérföldszám arra is, hogy Aquincumtól akár Visegrádig, akár Doroghig juthassunk vele s így nem épen valótlanszerű Mommsen nézete, hogy e kö az ó-buda-eszéki útvonatról való. Ez esetben Tétény vidékéről származnék.

² Miller: *Acta Mus. Nat.* I., 254. 256. 260. 261. 262. 263. Römer: *Acta Nova Mus.* I. 54. 55. II. 100. 101. 102. sz. U. o. 154. 155. II. 365. 366. sz. Borghesi: *Mem. Dell' Inst.* I., 297. Mommsen III. I. nr. 3738. 3739. 3740. 3741. 3742. V. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

³ Römer: *Arch. Közl.* VIII. 184. Ugyanő: *Acta Nova Mus. Nat.* I. 50. l. 93. sz. XV. tábla. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. II. nr. 6467. Ugyanő: *Ephemeris Epigraphica* vol. II. fasci. IV. 1875. p. 396. nr. 757. I. V. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

⁴ Römer: *Arch. Közl.* IV. 368. *Acta Nova* I. 51. l. 94. sz. XVI. t. Mommsen: nr. 3708.

⁵ Mommsen: nr. 3707.

⁶ Römer: *Acta Nova* I. 56. l. 105. sz. XVIII. t. *Arch. Ért.* II., 247. Mommsen: III. II. nr. 6468.

⁷ Römer: *Acta Nova* I. 51. l. 95. sz. XVII. t. *Arch. Közl.* III. 154. VI. 169. Mommsen nr. 3710. 3711. Ugyanő részben *Ephemeris Epigr.* Vol. II. fasci. IV. 1875. p. 394. nr. 748. s v. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

*Aq mp VIII*¹; a Tétényben találtakon a távolság *ab Aq mp. VIII*²; a Tárnoknál találtakon a távolság *ab Aq. mp. XV(II)*³; a Pusztai-Ivánésen találtakon a távolság *ab Aq. mp. XXXVIII*⁴; az Adonyban találtakon a távolság *ab Aq. mp. XXXVI*⁵; a Titelen előkerülteken, de oda másunnan jöttökön a távolság *ab Aq. mp. XLII* s illetőleg *XX[XVIII]*⁶; a Duna-Pentelén találtakon egyikén a távolság *ab Aq. mp. XLV*⁷, másikán pedig *ab Aq. mp. XLVII*⁸; a Szalk-Sz.-Mártonban a Dunántúlról kerülőn a távolság *ab Aq. mp. XLVI*⁹; a baracsi pusztán találtakon a távolság *ab Aq. mp. LV*¹⁰; a Duna-Földvárton találtakon a távolság *ab Aq. LXVI*¹¹; a Pakson találtakon a távolság *ab Aq.*

¹ Schönwiesner: *Comm. Geogr.* I., 88. II., 145. *Antiquit. et hist. Sabar* p. 120. *Ung. Magazin.* 1783. III. 73. 75. Katanesich: *Istri. Adcol. Geogr. Vet.* I. 376. 377. Miller: *Acta Mus. Nat.* I. 257. Salagi: *Dissert. de Columna rom.* 1780. p. 71. Wesprimi: *Biogr. Med.* II. 2. Sestini: *Viaggio p.* 218 Orelli-Henzen nr. 959. 5532. Römer: *Acta Nova M. Nat.* I., 52. l. 96. sz. XVIII. t. és I. 154. l. 363. 364. sz. Mommsen: nr. 3713. 3715. 3716. 3717. 3718. Ugyanő: *Ephemeris Epigraph.* Vol. II. fasc. IV. 1875. p. 394. nr. 749. és u. o. p. 398. nr. 762. V. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

² Katanesich: *Geogr.* I. 375. Mommsen: nr. 3719.

³ Schönwiesner: *Comm. Geogr.* I., 81. II., 140. Ugyanő: *Istri. Adcol.* I., 52. sz. Sestini: *Viaggio* 212. 214. Mommsen: nr. 3720. V. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

⁴ Kulcsár István: *Hazai tudósítások.* 1808. 43. sz. Miller: *Acta Mus. Nat.* I. 250. 251. Römer: *Acta Nova Mus. Nat.* I., 52. l. 97. 98. sz. XVII. és XIX. t. Mommsen: nr. 3721. 3722.

⁵ Schönwiesner: *Antiq. Sab.* p. 121. Katanesich: *Geogr.* I., 377. Römer: *Acta Nova* I., 53. Mommsen: nr. 3723.

⁶ Miller: *Acta M. Nat.* I. 258. 259. Mindszenty: *Tudomány. Gyűjtemény.* 1832. VI. f. 21. 22. II. Römer: *Acta Nova* I. 56. s 57. II. 106. 107. sz. XVII. és XX. t. Mommsen: nr. 3724. 3725. azonkívül I. nr. 6470.

⁷ Römer: *Arch. Közl.* IV., 62. Mommsen: nr. 3729. V. ö. Hampellel: *Aquincum tört.* 20. l.

⁸ Römer: *Arch. Közl.* 1864. IV. 62. *Acta Nova* I., 53. Mommsen: nr. 3728. V. ö. Hampellel i. h. 20. l.

⁹ Mommsen: nr. 3726.

¹⁰ Römer-Desjardins: *Acta Nova* I. 53. l. Mommsen: *Ephemeris Epigraphica* vol. II. fasc. IV. pp. 398. 399. nr. 764. 765. 766. Höke: *Arch. Ért.* VI. 311. Nagy: *Arch. Ért.* 1874. VIII. 129.

¹¹ *Arch. Ért.* Ujfoly. I. 167.

mp. LXXIII¹; a Faddon találon a távolság *ab Aq. mp. LXXXVI*²; két, a nemzeti múzeumban levőn, s nyilván Szegszárd vidékéről oda kerültek a távolság *ab Aq. mp. XCVII*³; a Batán találon a távolság *ab Aq. mp. CXIII*⁴; az Eszéken találon a távolság *ab Aq. mp. CLX*⁵; a Ladjarakon találon a távolság *ab Aquinco mp. CCXXV*⁶; a Mitroviczon találon a távolság *ab Aquinco mp. CCXXV*.⁷ Végre Eszéktől Zimonyig a dunaparti úton a távolságot Malatától számították. Ezt Péterváradon, Nestinben s Mitroviczon előkerült mérföldkövek felírásai bizonyítják. Ugyanis egy Nestinnél előkerült milliariumon a távolság a *M (alata) m(p) XIII*⁸, két Péterváradon előkerültek a távolság (a) *Malata Cusum mp. XVI*⁹, egy Mitroviczon előkerültön pedig *Malata) mp. XV*.¹⁰ Ez a Malata, tekintve a mérföldkövek szám-

¹ Koller: *Prolog*. 1804. p. 53. Miller: *Acta M.* I. 253. Egyed: *Tud. Gyűjt.* 1829. II., 68—75. Römer: *Acta Nova* I. 54. I. 39. sz. XVI. t. Mommsen: nr. 3731. V. ö. Hampel: *Aquinco. tört.* 20. I.

² Mommsen: *Ephemeris Epigraphica* Vol. IV. fasci. I, II. 1879. p. 131. nr. 444. Hampel: *Arch. epigr. Mittheil. aus Oesterr.* 1878. II. k. I. f. 77. I. Römer: *Arch. Közl.* XI, 32. I. X. sz.

³ Römer: *Acta Nova* I, 57, 58. II. 108, 111. sz. XVIII. és XIX. t. Mommsen: nr. 3732.

⁴ Mommsen: nr. 3734.

⁵ Schönwiesner: *Comm. Geogr.* 1780. I. 67. II. 161. *Ung. Magaz.* 1783. III. 75. Sestini: *Viaggio per la Valachia* p. 224. Koller: *Prolog*. p. 46. Katanesich: *Col. mil. ad Eszecem reperta.* 1782. és 1794. kiad. Taube: *Beschr. Slav.* 1778. III. 9. Hampel: *Aquinco tört.* 30. I. Mommsen nr. 3736. Azonkívül Mommsen III. II. nr. 6469. szintén *ab Aq. de a* szám hiányzik, úgy látszik az előbbtől külön kő.

⁶ Mommsen: *C. I. L.* III. II. p. 1042. nr. 6466. Gruc: *Mittheil. der k. k. Central-Comm.* 1871. évf. XVI. k. CXXXVII. I.

⁷ Mommsen ezt tökéletesenül adja in *C. I. L.* III. I. nr. 3704. De *C. I. L.* III. II. nr. 6466 megjegyzi, hogy a mitroviczi columna ugyanoly felirattal bír, mint a ladjaraki. Lapis milliaris Mitroviczi repertus n. 3704. eandem inscriptionem habuit.

⁸ Katanesich: *Geogr.* I. 374. Mommsen III. I. nr. 3703.

⁹ Marsili: *Danub. Pann. Mys.* II. t. 47. Muratori 447. 6. 461. 2. Mommsen III. I. nr. 3700, 3702.

¹⁰ Marsili II. t. 41, 2. Muratori 459, 4. Orelli 958. Mommsen III. I. nr. 3704.

adatait, összeesik az Itinerarium Bononiájával s a Peutinger-tábla is Cuccio és Cusum közé helyezi Milatin néven. A ravennai Névtelen Malatis néven Usum (azaz Cusum) és Catio (azaz Cuccio) közt említi fel s így nem szenvedhet kétséget, hogy Banostor helyére határozandó. A kérdésben forgó Malata e szerint valóságos centralis pontot képezett a nevezett parti útrészletben. Még inkább ezzé lett az által, hogy a Mitroviczig vonult hegyiút távolsága ugyanésak Malatától számított.

Mindezeket szem előtt tartva, világos s kétségbevonhatatlan, hogy a rómaiak Pannoniában az úttesteket egyes szakaszokra osztották fel, e szakaszokon belül egy központinak tett helytől jobbra is balra is számítva a távolságokat. Ily centralis helyek Nevidunum, Poetovio, Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum és Malata. Ránk nézve itt az a főfontosságú, hogy Eszék, Ladjarak és Mitrovicz mérföldkövein a távolságszámítás Aquincummal függ össze. Aquincum oly város, melyet a Salamon mediterrán-útja kikerült, Mursa pedig olyan, mely a Salamon mediterrán útjába beleesett. Hogyan van tehát az, hogy Mursa távolsága Aquincumtól lett számítva? s hogyan van az, hogy Ladjarak s Mitrovicz mérföldkövein is a distantia a dunaparti metropolistól vétetett? Ha a Salamon mediterrán-útja hajdan létezik, akkor úgy Mursa, mint az utána Mitrovicz felé álló mérföldköveken nem olvasnók Aquincum nevét, hanem egy mediterrán-útban fekvő centralis helyét. Carnuntum irányában esik Salamon combinatioja szerint Gerulata, Brigetio irányában Azao vagy odább keletre Ad lacum felicis, Aquincum tájától délre Campona, Vetus Salina, Anamatia, Lussumio, Altino, Antianae. Ezek valamelyikét tették volna a rómaiak centralis helylyé és pedig Mursára nézve legmegfelelőbbben Lussumiot. Ez azonban nem lévén az eset, a mediterrán-út combinatioját a mérföldkövek tanúsága alapján is el kell vetnem.

V.

A mediterrán-út kombinációjából folyó következtetések.

A mediterrán-út kombinációjában az egyes helydeterminációk hibásak. — Ennek részletes kimutatása. — Az új kombináció erőszakolja, a régi megfejté az Itinerarium előadását. — Az Itinerariumban említett aquineum-crumeroi út. — Salamon helytelen magyarázata. — Topographiai bizonyítékok. — A Peutinger-tábla bizonyítéka. — Az új kombináció egyéb következtetései. — Involválja az állítást, hogy a tulajdonképi római élet főereje nem a Dnupartton lüktetett. — A duna hajózás jelentőségét is alábbszülíti. — A hajók nemcsak révbéli, de hosszú vonalú közlekedést is teljesítettek. — A flotta feladata. — A kereskedelmi hajózás — Epigraphiai bizonyíték. — A Duna ár-tere nem igazolhatja a mediterrán-út kombinációját.

Magától értetődik, hogy egy helytelen szövegtagolás és értelmezés alapján álló kombináció mi értékkel sem bírhat az alap után kutató régész és geographus szemében. Salamon kombinációjában minden egyes determináció hibás, mert az első hibánál fogva természetesen rosszul lettek meghatározva az itinerariumi mérföldtávolságok alapján az összes helységek és állomások, úgy hogy ezen meghatározások még azon esetben sem bírnának reális értékkel, ha a Salamon által vitatott mediterrán-út valósággal létezett volna. Mert hiszen Mursától nem Ad Novas et Aureo Monte, hanem *Antianis* fekszik 24 római mérföldre s ha Salamonnak igaza is volna, hogy eme 24 mérfölddel Lapáncsáig lehetett jutni, nincs igaza, hogy ezen helynek neve Ad Novas et Aureo Monte volt. Neve Antianis lett volna. Antianistól nem Altino, hanem *Lugio* fekszik 25 római mérföldre, s ha Salamonnak igaza is volna, hogy eme 25 mérfölddel Pécsváradig jutott a római turista, nincs igaza, hogy ezen helynek neve Altinó volt. Neve *Lugio* lett volna. A *Lugio* után következő helynevek közül sem az Ad Statuas, sem pedig Alisca nem fekszenek 29 római mérföldre

*Lugió*tól, hanem *Ripa alta* s következőleg, ha igaza is volna, hogy eme 29 mérfölddel a Kölesd és Medina között levő állomásra jutott az utazó római, nincs igaza abban, hogy ezen helynek neve Ad Statuas volt. Neve Altaripa lett volna. A Lussunio után következő helynevek közül nem Annamatia fekszik 24 római mérföldre Lussuniótól, hanem *Intercissa*, s következőleg, ha igaza is volna, hogy eme 24 mérfölddel Sárkeresztúrra jött a birodalmi út taposója, nincs igaza abban, hogy ezen helynek neve Annamatia volt. Neve *Intercissa* lett volna.

De nélkülözi az alapot az is, a mit Salamon az ad Novas et Aureo Monte, az Antianis, *Lugio* és a Vetus Sallina nevű itinerariumi állomásokról mond. Szerinte az útirány Mursától kezdve „kétségkívül inkább nyugotnak, Villány felé hajlott már az első állomásig. A 24 római mérfölddel, mennyit az első állomás tesz, nem egészen jutunk a harsányi hegyig. Lapáncsa felel meg e számnak. Úgy látszik úti könyvünkből, hogy nem helységhez értünk, hanem egy megszálló állomáshoz, melynek czégre „ad novas et aureo monte“, — a közelebbi helység neve Antianis, hihetőleg Villány“. Majd aztán megmagyarázza azt is, hogy miért kellett ez útban két állomásnak egy ponton feküdnie. „Azért, mert itt a nagy birodalmi út két ágra szakadva megvált. Egyik kétségkívül a harsányi hegytől délre (inná kellene helyesebben nyugotra) Siklósnak tartott, s onnan torony irányában mehetett Pécsnek, az akkori Sopianae-nak. A másikon mi fogunk utazni. Egyik pályandvar (Aureo Monte) a Pécs felé utazók, a másik (ad Novas) a mi utunkon (t. i. a mediterrán uton) járók számára tartotta készen a fogatokat“. Először is feltűnő Salamon ezen determinációjában az, hogy az itinerariumi távolságszámmal, mely reá nézve irányadó, csak *Lapáncsáig* jut, és ennek dacára mégis az Aureo Montet a *harsányi hegyiségre*. Antianist pedig *Villányra* magyarázza. Lapáncsától úgy az egyik, mint a másik még jól elcsik. Villány 6.5, a harsányi hegyiség 1.5 kilométerre, úgy hogy sem Lapáncsa nem lehet az Aureo Monte, sem Villány Antianis. Ez utóbbinak a determinációja annál kevesbbé helyes, mivel Salamon vele egye-

nesen vét azon itinerariumi beosztás ellen, melyet különben, bár hibás alkalmazásaul maga is megtart. Ugyanis ő az itinerariumi állomáshelyeket mindig a távolságot jelző számszakaszokon belül helyezi el, itt azonban Antianist túlviszi a 24 római mérföldön, mert azt magyarázatánál fogva Lapáneson erről el nem helyezheti. Ám nyilván azon magyarázatának sines értelme, melyet a felől ad, hogy miért kellett két állomásnak *egy ponton* feküdnie. Az út ugyanis nem ad Novasnál és Aureo Montenél szakadt két részre, hanem Antianisnál. Kitészik az az Itinerariumnak két másik útszakaszából. A sirmium-carnuntumi¹ és a sirmium-sopianaei² útszakaszokból. Mindkettőben Antianisre találunk s nem Ad Novasra s Aureo Montera. Aki Mitroviczről elindult azon szándékkal, hogy a Duna mellett fekvő Petronellre vagy Nyugat-Európába Galliába jusson, az 50 római mérföld meghaladása után Mursába s 24 másik római mérföld után Antianisba ért, honnan még 30 mérföldet kellett tennie, hogy Pécsre elérje. A válpont tehát valóssággal *Antianis* volt s csak üres szavak azok, melyeket Salamon az Ad Novasnál és Aureo Montenél berendezett kettős pályaudvarról hangoztat. A dolog való értelme az, hogy a Mursából elindult utas 24 római mérföld meghaladása után Baánra jutott, mely megfelel Antianisnak, s innen 36 mérföld után Pécsre. Az Itinerarium távolság-számai teljesen megfelelnek a geographiai viszonyoknak, úgy hogy az Aureo Montere nézve sem jövünk zavarba. Ez a mai *herezeg-szöllősi* hegy, melynek délnyugoti részét Monostor helység foglalja be s az eszék-mohácsi országút itt megkerül. Úgy az Ad Novas, mint az Aureo Monte útközben feküdtek. Hogy össze is estek-e? azaz az Ad Novas a herezeg-szöllősi hegység tövéen feküdt-e? azt, az Itinerariumban távolság-jelző számok nem lévén, eldönteni nem lehet. Lehet, hogy Ad Novas az Aranyhegyen innen feküdt, de lehet, hogy annak tövéen is. Itt a combinatio hiábavaló. Bizonyos csak annyi, hogy az utat Baán felé irányozva, nem jövünk ellenkezésbe sem az Itinerariummal, sem a

¹ Parthey és Pinder kiadásában 127. l. — ² U. o. 109. l.

geographiával, míg ha azt Villány felé irányítjuk, beleütközünk egyaránt mindkettőbe.

A mit Salamon Lugióról mond, ép oly tarthatatlan. Eddig e helyet *Batára* magyarázták, de Salamon szerint e magyarázat mellett az a baj áll elő, hogy vagy az Itinerarium névlajstromának rendjét mint absurdumot kell elvetnünk, vagy Ptolemaeus számát kell a lehetetlenségek közé degradálnunk, még pedig épen azt a számot, mely a szélességi fokot jelöli, holott pedig ebben Ptolemaeus kielégítőleg pontos a Duna ezen tájain, Ptolemaeus szerint Lugio Paks tájára esik, nem pedig Batára. Több mint hét egész mai, vagy közel negyven római mérföld a különbség! Sem az egyik, sem a másik forrástól ily inormis hibát föl nem tehetünk a nélkül, hogy mestereink valamelyikét meg ne buktassuk hitelében. Egyeztetni tehát a kettőt egymással olyformán, hogy Lugiót *medióban fekvőnek* mondja, azaz a mediterrán úton kívül Paksnál. A felforgó esetben így véli teljes világossággal megmagyarázottnak a „medio” értelmét: „Az Antianistól Altinóig vezető útban tér el egy út Lugióhoz. Vagy mai nyelven, a mint Villánytól Pócsváradnak tartasz, egy út tér el a Duna partja felé, mely azon táj legnevezetesebb városához, Pakshoz vezet. Ez eltérés szerinte valószínűen Szederkénynél lehetett, s mint a mai országút jobbra hagyva Mohácsot, délen kerüli meg a hegyeket, azután Batánál éjszának kanyarodván Szekesön, Bataszéken, Tolnán keresztül megy Paksnak.”³ Ha Salamon állítását a térképen kísérvük, ekkor fog ez csak igazán a maga vizátságában szemünkbe tünni. A főhiba itt is mint egyéb helyeknél, hogy az in mediót rosszul applikálta. Lugiót, mely valóssággal főállomás, oldalvást eső mellék-állomássá tette. Így akart az egymásnak ellentmondó Itinerariumnak és Ptolemaeusnak igazat adni, a helyett, hogy az egyiket mint egyezhetetlent egyszerűen elvette volna. Világos, hogy melyiket. Az Itinerarium névlajstromának rendje nem absurd, egészen helyes az, mert Ptolemaeus is a Peutinger-tábla is hitelesítik. A mi hatá-

³ I. m. I., 237—239.

rozottan bibás, az a csillagászati szám, Ptolemaeus szélességi foka, mely Lugiót Paks helyére hozza. Tehát ezt kellett volna elvetnie, mit ha tesz vala, nem követi el — persze teoriája érdekében fekvő — azt a hibát, mely főleg akkor tűnik szemünkbe, ha azt, mint említém a térképen realizáljuk. Pakstól, az állítólagos Lugiótól délre a mediterrán útból két oldalágot látunk a Duna felé kiszakadni, az egyik Szederkénynél, a másik Bonyhádon felül. Miért kellett a birodalmi nagy úton haladót már Szederkénynél arra figyelmeztetni, hogy ha célja Lugióba menni, már itt térjen le a vicinális útra? hiszen sokkal alkalmasabb lett volna a figyelmeztetés, ha ez az utast a Bonyhádon túli útkiszakadásnál éri.

Ezt mindenkinek be kell látnia a ki a térképen kirajolja magának Salamon combinatióját. De épenséggel visszatekintővé, ne mondjam comieussá válik az akkor, ha elgondoljuk, hogy e combinatio mivé teszi az Itinerarium practicus hasznavehetőségét. Az Itinerarium az volt az utazó római kezében, a mi a mi kezünkben egy vasúti Courier. Tőle kértünk felvilágosítást a vonatok elindulására, megérkezésére, az útközben fekvő állomásokra, a megállás hosszúságára, a restaurációk hollétézésére, a vonalmenti állomáshelyek egymástól való kilometeres távolságára, a menetjegyek árára, s a mellékvonalak esatlakozására nézve. Oly megbízhatók ez adatok, hogy akár Európát is bejárhatjuk, a nélkül, hogy csak egyszer is szóbeli felvilágosítást kérjünk a vonatot kísérő conducteuröktől. A római Itinerariumok annyit nem nyújtottak. Kiki indult a maga alkalmatosságán, a mikor neki tetszett. A ki postán utazott, az Itinerariumból meg nem tudta az elindulás idejét, sem a vitélér összegét. A mit megtudott belőle, az az állomások egymásután való következése volt s azoknak egymástól való távolsága, valamint azt is, hol lehet lovakat váltani s hol éjjeli szállásra szert tenni. Vagyis mutatta a stációkat, a milliáriseket, a mutatiókat és a mansiókat, tehát annyit, a mennyire az utasnak épen szüksége volt. Az Itinerarium szerzőiről határozottan fel kell tennünk, hogy azon kevés iránt, a mire a turistáknak szükségük volt, jó és megbiz-

ható felvilágosítást akartak s tudtak adni s a mint a mai vasúti utazó megkívánja, hogy Courier-jében idő, ár, irány, vagonváltoztatás jól legyenek jelezve, úgy kétségkívül a római is megköszönte volna, ha Itinerariuma őt bármi tételre nézve felültette volna. Pedig ezt megtette vele Antoninus könyve, ha Salamon combinatióját elfogadjuk. Erről meggyőződhetünk legott, a mint megfigyeljük a mediterrán úton haladó turistát. Nem Mursából, hanem Vindobonából, a mai Bécsből indul az. Célja Lugio, vagyis Salamon értelmezése szerint *Paks*. Utasunk a maga Itinerariumával zavar nélkül jut el Bieskéhez s majd Martonvásárhoz. Azon túl egy útkiágazással találkozik. Ezen Eresibe s így a dunaparti útra juthatna, mely egyenesen lehozná őt Paksra. De minthogy könyve itt Lugióra nem figyelmezteti, hanem Matricára, tovább halad, mignem Sárkereszturon túl pár milliárisra egy második útagazást ér el. Ez szintén a parti útra vezetné s ez volna is tulajdonképi útja annak, a ki Paksra szándékozik. De az Itinerarium itt sem figyelmezteti őt erre, csak azt mondja, hogy a kiágazó út Intereisára vezet, azért tovább halad az állítólagos Lusunium felé Vajtára vagy Pálfára. Itt, a mint 5—6 milliárisra tovább jut déli irányba, nem is gondolja, könyve nem lévén térkép, hogy Pakssal egy szélességi fok alatt áll. Itinerariuma őt erre sem figyelmezteti s így elmulasztja hasznára fordítani azt a mezsei utat, mely innen netalán toronyirányába Paksra vezet. Ő tényleg, Itinerariuma sorrendé után, Lugiót még nagyon messze fekvőnek képzei, s e képzeletében látszólag nem is esatlakozik, mert ugyanam még soká éri el célját. Eljön Kömlődre, Medinára, Bonyhádra. Mielőtt ez utóbbi helyet elérné, figyelmezteti könyve „hogy az ott levő oldalúton Szegszárdra s Tolnára, azaz Aliscára s Altaripára juthat. De neki Lugio a célja s azért még itt sem tér le a nagyútról, hanem tovább halad azon déli irányban. Túl jut Pécsváradon s csakis midőn Szederkényhez érkezik, állapotodik meg, hogy búcsút vegyen a nagy via stratától. Szederkény ugyanis az a pont, melyen a Itinerarium Salamon olvasása szerint „in medio Lugione“ című helyével figyelmezteti, hogy a mellékútra kell letér-

nie. Tehát itt bekanyarodik Mohács felé s majd éjszának fordulva Batán, Szekesön, Báticaszéken, Tolnán keresztül Paksnak tart. Vagyis szépen visszafelé teszi a provincialis úton azt a sok mérföldet, melyet egészen felesleg lejárt a birodalmi úton. Valami száz római mérfölddel többet tett, mintsem kellett volna. Ime e példa egymaga is halomra dönti Salamon mediterrán útjának combinációját s helymeghatározásait, s mutatja egyszersmind, mennyire térhetünk el a valóságtól, ha a phantasiának szabad röptet engedünk.

A mit továbbá Salamon Vetus Salináról mond, szintén el nem fogadható. Szerinte a geographok nem tudják, hogy hová tegyék e helyet. Pedig dehogy nem tudják! A földlog azonban itt is az, hogy Vetus Salinát ne tartsuk az út egyik főállomásának, hanem annak, a mi valósággal volt, *közbeneső megálló helynek*. A főállomás Intereisa s ettől és nem Vetus Salinától fekszik Matrica 26 római mérföldre. Eddig a geographok Intereisát Duna-Pentelének vették. Maga Salamon szerint is valószínű, hogy Duna-Pentelét kell értenünk alatta. Itt tényleg castrumot is találunk s az Itinerarium méretei is reá illenek s ennek folytán Matricának Eresi s nem mint Salamon hiszi Tétény vidékére kellett esnie, s ime ezen dunapentele-eresii szakaszban volt a kérdéses Vetus Salina közbeneső állomás. Geographiailag tehát nagyonis elhelyezhető. Nagy valószínűséggel Adony táján feküdt, mert ha az Itinerarium nem is adja mint mellék-állomásnak a távolságát, úgy mégis mellette bizonyítanak az adonyi római régiségek s maga Ptolemaeus is, ki ide határozza Salináját, mely e szerint kétségbevonhatatlanul azonos az Itinerarium Vetus Salinájával. Nincs itt szó csak esetleges névhasonlatosságon alapuló azonosságról! És nincs szó arról, hogy a geographok, e helyet Adonyhoz határozva, 10—11 róm. mérfölddel alább tennék, mint a hogy „ad mentem Antonini“ parancsolva volna. Szó sem lehet állítólagos „térképtorzításról“ meg „szándékos hibáról“, melyek a geographok lelkiismeretét nyomnák. Teljességgel nem illetheti Ptolemaeust sem a vád, mintha valami „bonyolultabb számítás tévedésbe vitte

volna, oly formán, hogy ó egyenes hosszúsági hibás minutaszámokat változtatott legyen át szélességiekre.“¹

Mivel e szerint a geographok Vetus Salinát Adony és nem Eresi tájára tették, azért továbbad sem válnak az Itinerarium számai a dunaparti útvonalban alkalmazhatatlannokká. Az a 23 római mérföld, melyet Matrica és a következő főállomás között jelez az útrajz, pontosan illik a területi viszonyokra, s valóban korántsem úgy kell vennünk a dolgot, mintha az Itinerarium „egy szuszszal“ mondaná, hogy Campona is Aquineum is Ó Budán feküdt.² A kellő összefüggés itt is megvan, csak hogy nem Camponát, hanem Aquineumot kell a szakaszban főállomásnak vennünk. Campona in medio feküdt, vagyis Ó-Buda és Eresi között. Téténynél vagy e vonal más pontján? nem vitatom, mert az Itinerarium nem adja távolsági számát. Csak annyi bizonyos, hogy nem Bieskénél, hová combinációja érdekében Salamon határozza, daczára annak, hogy az Itinerarium méretével Bieskétől nem „valamivel“, hanem *jó sokkal* nyugotfelé érkezik.

Az eljárás, melyet nagy tudósunk érvelésével szemben eddigelé követtem, minden egyéb helyének megállapítása ellen is sikerrel alkalmazható. A tévesztett kiindulásnak tévesztett volt a célja is s alaptalan suppositióból csak helytelen következtetést vonhatott a legszebb tehetség is. Egészen úgy hangzik az ítélet a többi hibák alapján létrehozott eredmény felett is. Az in mediának jelentményét félreértve, s a mellett az Itinerariumnak meg Ptolemaeusnak határozottan *parti* helyről szóló előadását erőszakolva, félszegnek kellett lenni minden, az állítólagos mediterrán-útra vonatkozó érvelésnek is. Képzeltének magának az útnak is, holott ha helyesen fogjuk fel az in mediának jelentményét, elmarad az erőszakoskodás s vele mind az, a mi a szöveget homályossá, vagy épenséggel értelmetlenné teszi. Maga az in medio nem fog többé geometria-ellenesnek látszani, mert senki sem fogja azt mondani, „hogy Altino közbül fekszik

¹ J. m. I. 242. 243.

² U. o. I. 243.

Lugio közt." Nincs szó egy vonal közepe tájáról, melynek csak egyik vége van megadva, míg a másiknál az írás hallgat. Ha Antianaet és Lugiót vesszük, a mint kell is, két végpontnak, akkor a mediának minden geometria-ellen-sége megszűnik, mert Altino közből fekszik a kettőnek s tényleg egyik végről sem hallgat az írás.

De még más példát is idézek. Az Itinerariumnak Altino és Ripaalta között levő részlete Salamon interpretációja világában nagyon homályos, érthetetlenül zavart, mert szerinte Altino és Ad Statuas között egy út szakadt ki Aliseába, oldalvást pedig Altaripa következett volna, a mely magyarázat az Itinerarium előadási módorában teljesen szokatlan. Nyilván sokkal egyszerűbb s megérthetőbb a magyarázat, ha azt mondjuk: *Lugio és Altaripa között feküdt az Ad Statuas állomás, ettől oldalvást pedig Alisea*. Ime esupán itt jelez az Itinerarium egy oldalállomást, a dunamelléti főúttól balirányba. *Minden egyéb hely a főút egyenes vonalába esett!* Vagyis a méretek alkalmazásával Lugio = Bata, Altaripa = Tolna. Ad Statuas és Alisea közül, melyeknek nincs távolsági számuk, lehet amaz *Várdombcédéke*, emez pedig *Bonyhád*, melyet Rómer római telephelynek ismert fel.¹ Ez utóbbi csakugyan oldalába esik Várdombnak.

Még másik nagy tévedéstől is megóv e magyarázat. Salamon combinációja magával hozta, hogy ő e tévedést sem kerülhette el. Az Itinerariumban ugyanis mint pannoniai út egy a várak összekötésére szolgáló út szerepel. Ez az aquineum-crumerói. A következő ezímen van említve: *Item ab Aquinco Crumero quae castra constituta sunt.*² Hossza 42 római mérföldre van téve s négy szakaszból állott. Egy Uleisia castraig terjedt s hossza 9, másik a Cirpi mansioig s hossza 12, a harmadik Ad Herculeum castraig s hossza 12, a negyedik Salva mansioig s hossza gróm. mérföld. Ez út a Mommsen-Kiepert s a Rómer-féle térképeken azon szögletben van elhelyezve, melyet a Dunának váezi nagy hajlata alkot. Kiindul Ó-Budáról s a

¹ Hyenül van megjelölve az általa kiadott pannoniai térképen.

² Parthey és Pinder kiad. 126—127. l.

folyam jobbpartját követve Sz.-Endrén, Bogdányon, Visegrádon s Maróthon át Esztergomba halad. Szerintök Uleisia castra = Sz.-Endre, Cirpi mansio = Bogdány, Ad Herculeum = Maróth, Crumerum = Esztergom. Salva mansio nincs kitéve. Salamon, bár elismeri, hogy az Itinerarium „méretei kétségkívül megférnek ezen a vonalon is“,¹ még sem tartja valószínűnek, hogy „Antoninus itt akarta volna utaztatni Róma turistáit, kik e vadregényes tájakban semmi szépet nem találtak. Kellett ugyan útnak lenni ezen a görbe vonalon, az ottani erődök összekötésére; de az már csakugyan nem lehetett egyéb vicinalis útnál (mai értelemben), melyen senkisémm utazott, ha akár Almásról, akár Esztergomból akart Budára jönni. Már pedig az Itinerarium nem erődök és erődítési vonalak, hanem az utasok által használandó nevezetesebb utak ismertetésére volt írva. „S maga ez az almási út is, bár castrumokat köt össze, több volt vicinalisnál. Mert egyike volt az Almásra s onnan a nyugati főországútra vezető vonaloknak.“ Salamon szerint az Itinerarium ez útja más irányt vett, mint milyent az említettük térképeken feltüntetve látunk. Szegte azon szöglet, melyet a Duna hajlata alkot. Uleisia castra megfelel szerinte Vörösvár szomszédságának. Cirpi mansiónak Dorogtól délre kellett fektünie s valószínűnek hiszi azonosságát Ptolemaeus Carpisával, melyet Esztergomnak tart, bár nem magáról Esztergomról, hanem annak csak „mansio“-járól van szó. A Hereuleshez címzett várat *Nyerges-Ujfalu*nál keresi. Az utolsó állomást, Salva mansiót, Sütő és D. Almás közé teszi *Neszmély* tájára a Dunapartra. Crumerumot pedig D. Almásra.

Itélete tehát elütő. De hogy miért, az könnyen érthető. Egyenes következménye ez ama combinációjának, melyet a mediterrán római útvonalról felállított. Egy Vörösvár felé vett római útnak tagadhatatlan nyomai maradtak fenn. A mérföldkövek is bizonyítják, melyek ama tractusban Csévnél, Vörösvárnál, Pilis-Szántónál, Ürömnél, találtak. Tehát számolnia kellett azok létezettségével. Az

¹ Buda-Pest tört. I.

ő képzelti mediterrán útja a Bieske-Tata-Kisigmánd vidéken vezetvén el, nyilván kénytelen volt az *Itinerarium aquincum crumerói útját a vörösvári úttal* identifikálni. Csakogy midőn ezt tette, szem elől tévesztette azt, hogy a vörösvári út mentén, hol a terület tényleg semmi stratégiai jelentőséggel sem bír, castrumok nincsenek. Legalább semmi nyomuk, már pedig az *Itinerarium* tisztán, világosan mondja, hogy ez az útja castrumokat kötött össze. Ilyenekkel tényleg rendre találkozunk, ha Ó-Budáról elindulva folyton a Duna jobb partján, e nagymértékben stratégiaiának mondható határterületen haladunk. Névszerint Sz.-Endrénél kettővel északra s délen, Bogdánynál, Visegrádnál, Maróthnál, valamint a tulsó Dunaparton Dunakeszinél, Verőczenél, Szobónál.¹ A szentendrei mérföldjelző is világos bizonyítéka ez útnak, annyira, hogy — mint láttuk — maga Salamon sem tagadja egykori fennállottságát. És íme az *Itinerarium*ban ez útnak sem volna nyoma, említése, ha az erődök összekötése ezéjából fennállott utat Salamonnal a vörösvári tractusra magyaránók. Ugyan miért hallgatna el az annyira kimerítőnek bizonyuló *Itinerarium* ezt is? Megszűnik minden kétség és zavar, ha a Salamon mediterrán útját, mint tényleg nem létezőt egyszerűen tagadjuk. Ez esetben aztán a várak összekötésére szolgáló *itinerariumi* utat nehézség nélkül helyezhetjük el a visegrádi hegyvidéken, míg a zimony-óbudai főutat közvetlenül a Duna jobbpartján vonhatjuk fel Aquincumig, honnan a vörösvári völgybe tovább folytatá menetét, valahol Esztergom fölött ismét kiérve a Dunapartra, hogy aztán Győrre, Petronellig, Bécsig újból mint ripális út tovább haladjon. Így aztán a Pentinger-táblát sem kell elvetniünk, mely ellenkezőleg magyarázatunkat nagyon is támogatja. Igaz a visegrádi hegyi utat nem tünteti fel ez abrosz, de oka világos, mert tényleg nem szolgált nagy közlekedési vonalul. Viszont azonban látjuk, hogy az aquincum-vindobonai út a taurinum-aquincuminek egyenes folytatásaképp van rajta feltüntetve.

¹ Mindezeket feltüntetve lásd Rómer térképén.

De vannak az eddig mondottakon kívül Salamon combinatiojának még egyéb következtetései is. Azzal, hogy a nagy birodalmi utat a partról a tartomány belsejébe helyezi, nyilván azt jelzi, hogy a tulajdonképi római élet főere nem a Dunaparton lüktetett. Pedig az valóságban ott lüktetett. Ott nemesak a védelem, hanem a polgári, a kereskedelmi, a társadalmi élet is koncentrálva volt. Itt volt leginkább kifejlődve a pannoniai római községi élet. Várakra vár, tanyára tanya, községre község következett. Ez oknál fogva nagyon is érthető, ha a „medio“, mely a pécs-óbudai s a többi pannoniai útvonalból annyira hiányzik, az *Itinerarium taurinum-aquincumi* útvonalának jellemző kiváltsága lett.¹ Am Salamon még a dunai közlekedést is alább szállítja jelentőségében combinatioja által. Úgy beszél, mintha a víziközlekedést maga a római is elfelejtette volna. Szerinte a hajók hosszú vonalú közlekedést nem, inkább révbéli szolgálatot teljesítettek,² oly állítás, melynek helyességét sem a kereskedelmi, sem a hadi hajókra nézve el nem ismerhetem. A flotta egész szervezetéből kitetszik, hogy annak feladata jelentékenyen túlmegy a merő révbéli szolgálaton. Stratégiai hivatása kiterjedt az egész parti limesre. Vizen le s fel egyaránt mozgott az. Nemesak a dunai átkelő hidak építéséről s a mellékfolyók torkolatainak elzárásáról gondoskodott, hanem folyton ezirkáló őret képezte az egész Duna mentének. A római érdek magával hozta, hogy a Duna pályája tisztán tartassék a barbarok eszakiaktól és dereglyéitől s hogy a rómaiak kereskedelmének vízi közlekedése, forgalma erélyesen megóva legyen minden a tulsó partról jöhető ellenséges megtámadástól. Másrészt a nagyban szervezett limesvédelem is fontos teendőket rótt a flotillára. Szállítania kellett a parti őrség tábortábori podgyászát, munitióját s élelmét, a mi csakis hosszú vonalú közlekedés mellett gondolható. Még inkább áll ez a kereskedelmi hajókról. A régi forrásművekben

¹ Salamon e jelenséget feltűnőnek találja (L. 249.) s nyilván érve lát benne arra nézve, hogy az állítólagos mediterrán-útból útbordák szakadtak ki a Duna irányába.

² I. m. I. 253.

világos adatok találhatók a hosszú vonalú kereskedelmi hajózásról. Strabo szerint a karni Alpokon áthozott árúk a Nauportus, vagyis a mai Laibach vizén a Szávába s ezen Segestikába, vagyis Sziszekre, majd tovább Pannoniába s a tauriskokhoz jutottak.¹ A Duna meg épenséggel összeköte kereskedelmileg a keletet a nyugattal, kezdettől fogva. Az a hajózási esatorna, melynek nyomai Sibben felül a szerb oldalon nyomozhatók s a Traján-út, melynek egykori összefüggése a Vaskapu-esatornával kétségbe nem vonható, fennen tanúskodnak arról, hogy a római mily jelentékeny közlekedési vonalat tartott nyitva a Dunán. Az epigraphiailag constatált collegium *nautarum* azonkép nyílt bizonyítványát szolgáltatja e ténynek, mert oly hajósok emlékéét tartá fenn, kik nem mint az utriclariusok révbeli, hanem hosszú vonalban szállító szolgálatban állottak.² Egyezőval a dunai hajózás, úgy a hadi, mint a polgári oly actív szerepet játszott, hogy mulhatatlanul megkívánta a nagy szárazföldi közlekedéssel való megszakítatlan összefüggést, tehát a szárazföldi naggyútnak közvetlen közelségét. S így a mint a Duna ösztönzőnek bizonyult arra nézve, hogy a rómaiak telepeik s váraik legtöbbjét s legjelentékenyebbjét a folyó partjára építsék, úgy volt az ösztönző arra nézve is, hogy a nagy közlekedési pályát, e tartomány egyik főútját szintén közvetlenül a parton létesítsék. Ez a geographiai viszonyokból folyó oly félreérthetetlen követelmény volt, hogy realizálásának holmi, a dunai ártérben netalán meglevő, akadályok útjába nem állhattak. A római igaz hogy okosan számolt a természeti viszonyokkal, alkalmazkodott tényleg az orographiai s a hydrographiai földalakuláshoz, de ép oly igaz az is, hogy ott, hol bárminemű érdeke megkívánta, még a legnagyobb természeti akadálytól sem lökcent meg. Elment annyira, a mennyire az emberiség a legujabb kort sem véve ki, megküzd a természet makacsságaival.³ A dunai ártér a folyam jobbpartján kü-

¹ *Geographia* Lib. IV. c. 6. v. 10.

² Ezt tüzetesebben kimutatva l. „Magyarország régi vízrajza“ című művem II. kötetében.

³ Salamon I. m. I. 254.

lönben sem volt oly akadály, hogy miatta úgy a dunai védelem, mint a dunai közlekedés szempontjából egyaránt a partra követelt nagy utat ne itt, hanem a tartomány belsejében traceirozza. A Duna jobbpartján az ártért a balpartihoz képest jelentéktelennek mondhatjuk,¹ hol pedig mégis megvolt, ott a római erély oly töltéses utakat létesített, hogy a közlekedés mi fennakadást sem tapasztalt az áradat részéről. Különben is az ártért emliteni Salamonnak annál kisebb oka volt, minthogy ő a maga combinációjával a mediterrán-utat egyenesen belevezeti a Fertő délkeleti részén elterülő Hanság iszapjába. Az Itinerarium Quadratis az ő hozzávetése szerint ép belé esett volna a Rábeza-melléki nagy posványtságba.

¹ Ezt legjobban láthatni a Lanfrancoi-féle nagy dunai térképen.

VI.

A mediterrán-út combinatióját sem régiségi leletek, sem a valószínűség nem támogatják.

A mediterrán-út combinatiójának nincs semminemű archaeologiai bizonyítéka. — Egyik régiség-tudósunk helyes nyilatkozatai. — Bonyhádnál nem útnyomok kerültek elő, bár itt egy vicinális út nyomai nem volnának meglepők. — A vaáli völgy középkori útja sem bizonyíték. — A mérőkövekben rejlő bizonyíték. — A mediterrán-út combinatióját még a valószínűség sem támogatja. — Nem lett volna észlelve. — Nem vezetett volna Pannonián át leggyorsabban. — A dráva- s szávamenti utak voltak a legrövidebbek. — Ennek számokkal való kimutatása. — A combinált mediterrán-utat nem is nevezhetni nemzetközinek. — Ez tisztán csak provinciális út számába jöhetett volna. — Az ország fővárosának a nagy úton kívül való rekedése is nagy viszásság lett volna. — A pécs-őszönyi útnak fennálltsága is feleslegessé tette a kérdésben levő mediterrán-utat. — Építése viszás színben tüntetné fel a római gazdálkodást. — A római utak nagy töke-alapot repraesentálnak. — A rómaiakról fel nem tehető, hogy számítás nélkül fektette volna pénzét s munkáját egy-egy nagy vállalatba. — A Salamon mediterrán-útján még a fenn-tartási költségek sem teltek volna ki a befolyt útvámból.

Mint láttuk az írott, rajzolt s faragott emlékek, a ránk szállott epigraphikai, történeti meg földirati források: az Itinerarium Antonini, Ptolemaeus, a Tabula Peutingeriana, milliariumok nemesak hogy *nem támogatják* Salamon mediterrán-út combinatióját, hanem annak határozottan ellent is mondanak. De itt e mellett még egyéb fontos körülmények is tekintetbe veendőek. Először az a körülmény, hogy e combinatio mellett *reális érc*ek sem bizonyítanak. Másodszor az a körülmény, hogy még csak a *valószínűség* sem szól mellette. *Nincs ez állítólagos útnak semminemű archaeologiai bizonyítéka*, holott világos, hogy ez még az írott, rajzolt és vésett forrásokkal szemben is döntő súlylyal, értékkel bírhatna régész és historicus kezében egyformán.

Nagyon helyesen jegyzé meg erre vonatkozólag egyik lin-nepelt régiség-tudósunk, hogy mi Salamon combinatióit csak az esetben fogadhatjuk el kétségtelenek gyanánt, ha azokat feliratos vagy másnemű római emlékek igazolják azokon a pontokon vagy azokhoz közel, a hová méretei esnek. Ezt oly szabálynak kell tartanunk, a mely kivételt nem enged.¹ Másutt is mondja ugyanó: Önként érthető, hogy Salamon combinatiói, melyek szerint Antoninus Itinerariumának állomásai más helyekre esnek, mint Mommsen-Romeréi, csak az általa kijelölt útirány mentén tényleg constatálandó római helységnyomok erősíthetik meg.² De másrészt magának Salamonnak soraiból is világosan kiolvasható, hogy mennyire óhajtott volna combinatióját régiségleletekkel igazolni. Világos, hogy a leletek többet bizonyítanak minden egyéb tudományos documentaciónál. Ám ezt a documentatio archaeologicaát épenséggel nélkülözi. *Eddig a mediterrán-útnak legkisebb nyoma sem került elő azon az egész tractuson, melyen állítólag elvonult.* Legalább én semminemű ily nyomról még nem hallottam, nem olvastam. Említi ugyan Salamon, mintha ez útnak valami maradéka Bonyhádnál merült volna fel s hivatkozik Römer térképére,³ de e térkép nem útnyomokról tesz bizonyosságot, hanem arról, hogy hírneves készítője Bonyhádot *római telepnek* ismerte fel, mi egészen más. Különbben itt egy vicinális útnak constatálása meglepő dolog sem volna, mivel, a mint emlitem, e helyet könnyen a dunaparti nagy út oldalában feküdt Aliscának tarthatni. Azok a nyomok is, melyek Felső-Nánán, Györkényben, Alsó-Sz.-Iványban kerültek elő, szintén legkevesebbé sem tekinthetők Salamon mediterrán-útjának érveitől. Azok csak a római állandó letelepedésnek, nem pedig az úttracének a bizonyítékai. Még az a körülmény sem bizonyíték, hogy a középkorban a vaáli völgyön le egy országút vezetett.⁴ Tény ugyan, hogy a középkor a római utak irányát tartotta meg, úgy

¹ Torma Károly a *Századok*-ban XIV. 504.

² Ugyanott XIV. 508.

³ I. m. I., 244.

⁴ I. m. I., 244.

a mint a római kor is egyben-másban megtartotta a kelta utak irányát, de ebből nem következik, hogy *minden egyes* középkori út római alapítású volna. a mint tényleg minden római út sem kelta eredetű. A mérföldkövek hiányának körülményében nem akarok érvet látni Salamon ellenében, mert hiszen, mikép már említém, másutt sem fordulnak elő mindig, hol a római nagy út constatálva van. Teszem a Balaton és a Fertő vidéki, vagy a dák utak mentén, avagy hogy még bizonyítóbb példát idézzek, az illyriai tartományok útjain, melyek mentén hogy quinarius oszlopokat állíttatott fel II. Constans a IV. században, bizonyítja annak 354-ből való s Mitroviczon talált mérföldköve.¹ De midőn másrészt azt látom, hogy Ó-Szőny, Új-Szőny, Süttő, Almás, Esztergom, Sz.-Endre, Ó-Buda, Buda-Ujlak, Budapest, a Budapest és Promontor közt levő terület, maga Promontor, Tétény, Tárnok, Pusztai-Ivános, Adony, Dunapentele, Pusztai-Baracs, Dunaföldvár, Paks, Szegzárd, Bátaszék, P.-Furkó, Fadd, Bélye, Nestin, Pétervárad, Karlóca, s egyéb dunamenti helyek a hatalmas milliáris ködvezéknak, a nagy utak eme hangosan szóló bizonyítékainak gazdag lelőhelyei, annyira, hogy egyes helyeken kettesével, hármasával, sőt mint Promontornál, ötösével is kerültek elő, — akkor lehetetlen e tényben nagy archaeologiai érvet nem látnom annak, hogy a Salamon által sárvíz-mentinek kombinált nagy birodalmi útnak valósággal mégis csak a Duna közvetlen partján kellett elvonulnia.

De mi több, *Salamon tanát még csak a valószínűség sem támogatja.* Ez legott kiviláglik, mihelyt ez útnak ezéjét, hasznát, tervezetét kutatjuk. A rómaiakról fel kell tételeznünk, hogy egy ily nagy útépitésnél jól megfontolták az előnyt, mely abból rájuk mint a belé fektetett pénz-és munkatóke után járó kamat háromlik. Cél és haszon nélkül mitsem tettek ők. Speculatiójok minden téren az érdek alapján sarkallott. A mint a hadakozó rómaiak pusztai díesőségvágyból nem foglaltak el tartományokat, úgy a

¹ Römer; *Arch. Közl.* VII., 190. Mommsen; *C. L. L.* III. nr. 3705. *Bull. dell' Instituto.* 1868. 141. l.

nemzetgazdász rómaiak sem investálták számítás nélkül, pusztai időtöltésből, az occupált provinciákat. Pannoniát hatalmukba kerítve, első teendőjökhez tartozott e tartományban oly beruházásokat eszközölni, melyek nélkül annak birtokban tartását nem tekinthették a magok részéről biztosítottak. A gyarmatosítás s a katonai megerősítés mellett egyik legfőbb s legfontosabb investíciójok volt e tartományt egy ezélszerű úthálózattal ellátni. Ezt tervszerűleg állapították meg s jól megfontolva valószínűsítették. Az érdek, melyet e nagy anyagi vállalatnál okvetetlenül szem előtt tartottak, kettős volt. Először útépités által lehetségessé tenni, hogy az országon keresztül minél gyorsabban lehessen jutni. Másodszor útépités által az ország egyes gyarmathelyeit egymással összekötni. Amazt az ország, mint a nagy birodalomnak egy közbenső tagja; emezt pedig az ország colonisatiójának érdeke kívánta. Egyik oly fontos volt mint a másik, provinciális utak nélkül meg lett volna bénítva a tartomány, nagy átjáró utak nélkül a birodalom. A rómaiak tehát tetteleg létesítették is mindkettőt. Voltak Pannoniának ma nap nemzetközieknek nevezhető *birodalmi*, és viszont voltak a tartományt keresztül kasúl átszelő *provinciális* meg *vicinális* utai. Mindezek egymással is összefüggöttek s képezték ilykép e tartomány úthálózatát.

Tartsuk most szem előtt azt a mediterrán-utat, melyről Salamon állítja, hogy létezett. Azt látjuk, hogy egyrészt Eszéktől kezdve fel Noricumig nagyjából a Duna folyásának irányát követi, de nem a folyam partján, hanem attól pár mérföldnyire távol a tartomány bensejében, másrészt pedig hogy kerüli a dunaparti népes városokat és várakat, melyekkel csakis oldalutakkal van összekötve. Kérdjük van-e az ekkép vezetett útnak ezéje s értelme? Miért kerüli a városokat és várakat, a polgári és katonai centrumokat, melyek a Dunaparton csoportosúlnak? Ennek nyilván — ha úgy volt — nagy okának kellett lennie. Oknak pedig csakis a következő kettő gondolható: 1. *egy a dunapartinál rövidebb s az országon gyorsabban átvezető utat kívántak alkotni,* vagy 2. *a terrenum kedvezőbb volt a nagy*

útépítésre e tartomány bensejében, semmint a folyóparton. — Értjük, hogy egyik is, a másik is kielégítő megfejtése volna a népes helyektől független irányú mediterrán-útnak, de a tény valósággal az, hogy e helyt egyik ok sem válik be. Maga Salamon elismeri, hogy *mediterrán-útja görbén vezet nyugati Európába*. Tényleg oly hosszú mint maga a dunaparti út, mert igénybe veszi mindazokat a milliáris méreteket, melyeket az *Itinerarium a ripalis út* hosszán feltüntet. Salamon kombinációja nem egyenes vonalban, hanem nagy kanyarodásokban mutatja azt be nekünk. Pedig a terület, melyen keresztül vonúl, e nagy kanyarodásokat egyáltalán nem követelte. Bátran mondhatjuk, hogy a római azt ép oly egyenesen tervezhette volna, mint egyéb útjait, sőt ha physical akadályok állottak volna is útjában, azok sem téríthették volna ki egyenes irányából. Hiszen ha arra volt tervezve, hogy a városok mellőzésével minél hamarabb kivezessen az országból, akkor nem volt ok arra nézve, hogy a római erély akár orographiai, akár hydrographiai akadályoktól visszarettenjen. De görbeségének nem is physical akadályok az okai, hanem az, hogy Salamon kénytelen volt az *Itinerarium* méreteit területileg elhelyezni. Egyenes átmenetben ez nem lett volna lehetséges s így csakis egy oly görbe utat rajzolhatunk ki utasítása szerint a térképen, melyen a kereskedő, turista, katona épen semmivel sem jutott volna hamarabb Pannonián keresztül, mintha a Dunaparton halad. De többet is mondok. Még ha ez utat dunamenti irányában egyenesen is kihúznók, még sem igazolná a városoktól való független irányát. Mert bár ekkor a dunapartinál valami esekély mértékben rövidebb, egészben mégis alapítási ezéjének így sem felelt volna meg. Vajjon az a kereskedő, vagy köztisztviselő, imperator vagy tábornok, kit üzlete vagy hivatala Londonból, Párisból, Strassburgból rögtön Byzanczba szólított, a Salamon e mediterrán útján haladt volna-e? Kétségtelen, hogy az minden körülmény között, ha másképen Pannoniában dolga nem volt, a dráva- vagy szávamenti nagy útvonalat fogta volna mint legrövidebbet választani. A Bordeauxból Jeruzsálembe menő keresztény zarándok a pettau-mitroviczi

drávamenti utat választotta. Bizonyítéka ennek az *Itinerarium Hierosolymitanum*.¹ Még az is, a ki Nürnbergből vagy Bécsből sietett Pannonián át Moesiába vagy Bithyniába, nem a Salamon útját választja, hanem a szombathely-pécsi vonalat, vagy legfőlebb a győr-pécsit, melyről szintén van szó az Antonin-féle útikalaútzban.² Vagyis számokkal beszélve: a bécs-zimonyi dunaparti, vagy Salamon szerint dunamelléki út hossza 1033, a bécs-pécs-zimonyi úté 412, a szávavölgyié 288, a drávavölgyié 237 római mérföldnyi. Leggyorsabban tehát a *drávavölgyi* vezetett Pannonián át, mely különben is természetes útiránya volt mindazoknak, kik Noricum és Rhaetia belsejéből voltak Pannonián átutazandók. Ez úton az, kinek sietős volt a dolga, 28 óra alatt juthatott Pannonián át, 200 római, 40 mai mérföldet számítva 24 órára. Ezután a *szávavölgyi* ajánkozott mint legrövidebb, azok számára, kik az Adria felől jöttek. Ezen 345 óra alatt haladhatott Pannonián keresztül. Jelentékenyen hosszabb volt a *bécs-pécs-zimonyi*, mely a duna- s rajnavidéki utas legrövidebb pályája volt. A Salamon mediterrán útja pedig mindenkép a leghosszabb, bárhonnan is indult volna a Pannonián kívül levő utazó. Vegyük fel azt a coneret esetet, hogy a Vindobonánál castrametáló császár vagy hadvezér híret veszi némely moesi legiók kitörni fenyegető forrongásának. A lázadási kísérlet elfojtása megköveteli, hogy rögtön Viminaciumban terengjen. Ha a Duna melletti utat választja, 124 órára van szüksége, hogy Moesia határához jusson. A pécsi úton nem egészen 50 óra alatt érheti el ezéjját. Ezekből tehát világos, hogy a szóban forgó mediterrán-útnak mi nemzetközi jelentőséget sem tulajdoníthatni. Azt a „birodalmi út“ ezime nem illethette meg abban az értelemben, mintha az „nemzetközi“ út lett volna. Pannoniában a mondott értelemben vett birodalmi út ezime csakis a bécs-pécs-zimonyi s a drávamenti utakat illetheti, minden egyéb út itt merően provinciális jellegű, nem ugyan

¹ Parthey és Pinder kiadásában 266—267. II. Wesseling kiadásában 561—564. sz.

² Parthey és Pinder kiad. 127. l.

abban az értelemben, mintha közvetítő pályául nem szolgálhatott volna a római birodalom nyugati és keleti tartományai között, hanem mivel nem voltak Pannonián át a legrövidebb közlekedési átlók.

Ez lévén az eset, megszűnik minden ok arra nézve, hogy olyanak képzelhessük, mint a mely a dunaparti nagy városokat és várakat kerülte. Senki, ki esetleg egy kedvező combinatio érdeke vagy előitélete által praecoenpálva ninesen, nem is fogja hihetőnek tartani, hogy egy nagy és virágzó provinciának metropolisa a nagy birodalmi uton kívül rekedt volna. Mert ha a birodalmi út Bieskénél nyugotnak fordult, ezt Aquincummal már csak egy másodrendű provinciális avagy vicinális út köthette össze. Azt már kiemeltém, hogy Pannoniában a római életorganismus főere ép a dunamenti helységekből lüktetett. Schol másutt amnyi eastrum, amnyi község, amnyi lakosság. Amott beljebb az országban sem a tisztán római leletek nem vetekednek számra nézve a dunapartiakkal, sem a letelepedések s temetkezési helyek nem oly kizárólagos római jellegűek. A barbár-római vegyes jelleg amott a szembeötllő s azért egyáltalán nem tehető fel a római-tól, hogy ezt a dunaparti nyüzsgő katonai és polgári életet csak másod- vagy harmadrendű útágakkal hozta volna a birodalmi úttal s általa a római nagy világgal kapcsolatba. Az az út, melyet Salamon a Sárvíz- és a Vaáli völgyben traicroz, valóságban a Dunaparton húzódott el.¹ Csakis ott felelt meg az a római politika, strategia és nemzetgazdaság érdekeinek. Ott és nem a tartomány bensejében volt annak értelme.

¹ Egész helyesen írta Hampel József egy osztrák közlönyben: „In Niederpannonien ist gewiss die Uferstrasse seit alter Zeit die wichtigste Verkehrsader gewesen und als Verbindungsglied für zahlreiche Vertheidigungswerke und Ansiedlungen, wovon sich zahlreiche Spuren noch vorfinden, stets mit besonderer Aufmerksamkeit in gutem Stand erhalten worden, wie die vielen Meilenzeiger, welche wir von dieser Linie besitzen, bekunden. Dagegen scheint das Innere zwischen Donau und Plattensee, sowie zwischen Drau und Sau, von römischer Cultur weniger überzogen worden zu sein, wie nicht nur das spärlichere Verkommen rein römischer Funde, sondern auch mehrfache Ansiedlungen, resp. Begräbnisstätten gemischten barbarisch-römischen Charakters bezeugen. (Benndorf-Hirschfeld: *Archaeo-*

Az az Itinerariumból tetszik ki, hogy Pécestől egy egyenes éjszakai út húzódott fel Ó-Szönynek, Székesfehérvár s Tata batárain keresztül. Ennek az útnak a fennállottsága már magában véve is fülöslegessé tette volna a Salamon mediterrán-útját, épen azért, mert ez utóbbit nem a városok, hanem a gyorsabb közlekedés kedvéért keletkezettnek kell feltételeznünk. A mit Salamon a maga mediterrán-útjával a rómaiak által elértnek vél, azt azok sokkal alkalmasabban s hasznosabban érhették el a pécs-öszönyi s még inkább a pécs-győri úton. Ezek a helyi közlekedés s ördek szempontjából épültek, nem voltak nemzetközi ezétra tervezve s fennállottságuknak igazolását az a körülmény képezte, hogy Arabonát és Bregetiót a legrövidebb vonalakban kötétek össze Sopianával, a közbenfekvő állomások megerintésével. A Salamon mediterrán-útjának sem nemzetközi, sem localis érdeket nem tulajdoníthatni. Nemzetközit nem, mert nem sugár-, hanem nagy görbe kerülő-út volt; localist nem, mert nem tért be a városokba és helységebbe, még csak a legjelentékenyebbekbe sem. Így tehát építését mindenképen okadatolatlanul tulajdoníthatni a rómainak. Olyan ez az út, mely mindent inkább, semmint azt bizonyíthatná, hogy építője okosan számolt a viszonyokkal és a maga tőkével. Pénzet is, munkáját is egy oly vállalatba verte volna, melyből sem a birodalomnak, sem a provinciának legkisebb haszna sinesen. Egy nagy tőkét emésztett volna fel ez út hiábavaló módon. Egy-egy római út előállításá s fentartása által egy nagy tőkealapot repraesentált. Monumentális műnek tekinté maga a római is, különben nem gondoskodtak volna az útépítő császárok arról, hogy nevök s végzett munkájok díesősége köbe véessék. Salamon úgy vélekedik, hogy általán egy-egy római út aligha került kevesebbe, mint a mai vasutak, a mi az alépitményeket illeti. A sínek árával felért a réteges szilárd kövezet, mely a pompás töltést borítá. A földmunka, hid, töltés, bevágás, még pedig sziklába is, szintűgy még volt.¹ Ez állításon

logisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich. Wien 1878. II. Hft. I. p. 75.)

¹ I. m. I, 239.

tényleg nem is lehet sokat változtatni, sőt egészen igaz is, ha a római utakat a mai munkabér árán kellene építeni. Ez esetben a római útépités költsége mindenkép *felérne* a mai vasútépités költségátalányával. A római azonban nem pénzen fogadott napszámosokkal dolgoztatott, hanem sociusaival és legióival. Pannoniai feliratok bizonyítják, hogy nálunk is az utakat a maga katonáival építtette.¹ Ez aztán kisebbitette a kiadást, de távolról sem oly mértékben, mintha a római egy ily munkába megfontolatlanul s calculus nélkül kapott volna. A kisebb költségű munkaerő mellett még mindig terhes kiadásai voltak úgy az anyag beszerzése, mint annak feldolgozása, a munkába fogott ember és igavonó barom létszámának kitértése következtében. Hozzájárul ehhez magának a kész útnak a fenntartása is. A fenntartási költségek bőven teltek oly utaknál, hol nagy volt a közlekedés. Ott a conserválás költségein túl jókora összeg az állampénztár javára is fennmaradhatott. De a Salamon mediterrán-útnán, az azon járókelőktől szedett útvámot csakis csekélynek gondolhatjuk, mivel egyrészt nem birt internationalis jelentőséggel, másrészt pedig mivel a localis érdekeknek sem szolgálhatott.

¹ Az Almáson talált mérföldkövön olvassuk, hogy M. Aur. Gord. császár vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit *per Alam III. Th. Gordianam*. (Mommseknél: *C. I. L.* III. nr. 4625. Ugyanő: *Ephem. Epigr.* II. 430. l. 910. sz.) A Süttőn taláiton pedig olvassuk, hogy Imp. Jul. Philippus et Marcia Otacilia Severa conjux vias et pontes *per Alam III. Th. Philippianam* restituerunt. (Mommseknél: *C. I. L.* III. nr. 4626, 4627. Römer: *Arch. Közl.* VI. 161. 182.) És másutt is hasonló olvashatni.

VII.

Recapitulatio és tanulság.

Összegezett kimutatása az okoknak, melyeknél fogva a mediterrán-út combinatiója el nem fogadható. — A negatív eredményből meríthető tanulság. — A római utak kérdését az autopsia alapján kell igyekeznünk megfejteni. — Az autopsia a legbiztosabb tájékoztató. — Hazánk terrenuma hálás kutatási tér. — A régi úttestek nem pusztálhattak oly könnyen mint a mérföldkövek. — Csak helyenkint érte őket veszedelem. — Felkutatásuk a lehetőség körében fekszik. — Ez egyik legfontosabb tudományos feladatunk. — Párhuzam Pannonia és Dácia között. — Emennek régi úthálózata csaknem teljesen reconstruáltnak mondható. — Pannoniában még minden csak bizonytalan. — Pannonia római útvonalainak eddig ismeretes nyomai.

Az eddig mondottakat összegezve, nem ítélem elfogadhatónak Salamon combinatióját. Ellenkezik az

1. az Itinerariummal,
2. Ptolemaecussal,
3. a Peutinger táblával,
4. a milliariumokkal,
5. a régiségletekkel,
6. a valószínűséggel.

Valósággal csak úgy volt felállítható, hogy szerzője

1. téves interpunctio alkalmazásával rosszul olvasta az Itinerarium szövegét;

2. hogy helytelenül értelmezte annak „in medio“ kifejezését;

3. hogy erőszakosan félremagyarázta, úgy az itinerariumi útszakasz ezimét, valamint Ptolemaecusnak a „parti“ helyekre vonatkozó egyenes és határozott közlését;

4. hogy általán önkényesen magyarázta Ptolemaeust, azt ott is, hol kimutathatólag tévedt, megegyeztetni akarva az Itinerariummal;

5. hogy az Itinerariumot minden ok, alap és bizonyíték nélkül mulasztásokról vádolja;

6. hogy semmibe sem vette a Peutinger-táblát;

7. hogy mellőzte a római mérőföldek tanuskodását s végre

8. hogy adós maradt a reális bizonyítékokkal.

Midőn azonban mindezt nyíltan kimondom, bevallom másrészt azt is, hogy Salamon hozzászólását minden negatív eredmény dacára sem tekinthetem meddőnek. A mediterrán-út egy nagy észnek s kiváló tudósnak a combinatiója. Ha mind a mellett is sikertelennek, sőt tévesnek bizonyult, akkor az számunkra mindenestre azt a félreérthetetlen tanulságot tartalmazza, hogy a római utak kérdését pusztán ész és combinatio útján tisztázni nem lehet. *A római utak kérdését ép úgy mint minden topographiái kérdést, határozottan az autopsia alapján kell igyekeznünk megfejteni.* Autopsia nélkül, mely minden írott forrásnál biztosabb téjékoztató, soha sem fogunk pozitív eredményre jutni s azért nem lehet eléggé figyelmeztetni a római utak kutatóit, hogy kutassanak többet a szabad természetben, sem mint tudós könyvek közepette írószobájokban. Hazánk terrenuma bizonyára hálás kutatási tér. Ezen a római utak összes nyomai semmiestre sem tűntek el egészen. A mérőföldkövek elpusztúlhattak, megsemmisülhettek, mert már anyaguk magában rejté a pusztulás folytonos veszélyét. Úgy a természetes viszontagságok, mint az emberi rontság egyaránt szövetkezhetnek e nagyjelentőségű történeti emlékek elvesztésére. A kemény dűzkek önként kinalkoztak kitűnő építési anyagúl, s fel is tehető, hogy a legtöbb milliárium sorsa újabb épületekbe való befalazás lett. A természetes viszontagságok által szétesett, felaprózott kőcolossok pedig kitűnő úttöltelékét szolgáltattak, ám magok a régi úttestek nem pusztúlhattak oly könnyen. Ha azok, tekintve különösségöket, melylyel építették, általában a római emberül tüntetik fel, „qui nil molitur inepte“, más szóval, hogy a római emberül megcsinálja, a mihez fog¹, akkor nyilván örökké való fenmaradásuk

¹ Salamon i. m. I.

garantiáját már önmagokban bírták. A mi baj érthette azokat, az az, hogy ott, a hol a szántóföldeken átvonultak, az eke helylyel, közzel megbontotta; vagy hogy az újabb talajemelkedés itt-ott elsüllyesztette őket, vagy hogy a közép- és az újkor rosszabb új utakat épített rájok. De ez a veszedelem csak helyenkint érte őket. Nagyrészből nyomaik még a felszínen követhetők. Az Itinerariumok segítségével, melyek kitűnő irányadókül szolgálhatnak, könnyen rájok fogunk akadhatni s megtalálva az első nyomot, nem fogjuk eltéveszteni a másodikat, harmadikat sem. Kutatva, kifogjuk majd jelölhetni biztosan az egész útracéot, végül magát az egész úthálózatot is.

S ép ez a mi feladatunk. Pannonia úthálózatának reconstruálása képezi tudományunk egyik legfontosabb s legsürgösebb teendőjét. E római tartomány térképe távolról sem áll a tudományos haladás ama niveauján, a melyen egy hazánkban virult másik római provinciáé, Dáciaié. Pedig Dácia oly tartomány, melyre a reánk maradt Itinerariumok ki nem terjeszkednek. A Peutinger-tábla is csak egyik-másik útirányát tünteti fel, és mégis most már csaknem teljesen ismerjük ez ország rész római úthálózatát. Összesen tízenyolez, a folyóvölgyek szerint számított útvonalat rajzolhatunk immár Dácia térképébe, mint az *autopsia* alapján elért nagyszerű eredményt.¹ Másképp áll ez ügy Pannoniában, a rómaiak régebben s hosszasabban bírt dunántúli tartományában, melyre az Itinerariumok meglepő részletességgel terjeszkednek ki. A legtöbb útirány Pannonia legjobb térképein is csak mint *bizonyos, de meg nem vizsgált*, vagy pedig egyszerűen mint *bizonytalan* van feltüntetve. Bizonyos gyanánt annyiban, a mennyiben az Itinerarium Antonini határozottan részletezi, bizonytalanként

¹ Ezek a következők: 1. a karasvölgyi, 2. a csernavölgyi, 3. a tibiscum-arányi, 4. a marosvölgyi, 5. a szakó-harasztoz-bogátvölgyi, 6. az almásvölgyi, 7. az egregyvölgyi, 8. a szamosvölgyi, 9. a budák-völgyi, 10. a nagyküllővölgyi, 11. az oltvölgyi, 12. a feketeügy-völgyi, 13. a homoródvölgyi, 14. a segesvár-gálti, 15. a vöröstorony-szorosi, 16. a szerdahely-szekásvölgyi, 17. a nyárádvölgyi, 18. az ompolyvölgyi útvonalak.

pedig annyiban, a mennyiben az Itinerarium és a Peutinger-tábla némely eltérései s illetőleg némely mérföldkövek felírásai azokat gyanítatják. Egyelőre legalább is ama bizonyos, de meg nem vizsgált útvonalakat kellene antopsia alapján megállapítanunk. Ilyen a *balaton-vidéki* vonal, melynek nyomai Palota, Veszprém, Nagy-Vázsony¹, vidékein constatálják. A *pettau-sopronyi* vonal, melynek nyomai a Muraközben², Alsó-Lendván³, Katafán⁴, Német-Genesen⁵, Ludadon⁶, s Nemes- és Puszt-Csó vidékén⁷, kerültek elő. A *szombathely-szőnyi* vonal, melynek maradvéka Pór-Porpácz⁸, Bögöt⁹, Német-Tacsikánd¹⁰ s Árpás¹¹ határaiban vannak fenn. A *győr-balatonvidéki* vonal, melynek nyomai Écs, Pannonhalma, Pázmánd, Ravasz, Románd közelében vannak kifürkészve.¹² A *győr-ószónyi* vonal, melynek nyoma Magyar-Óvárótt¹³ került elő. Az *óbuda-ószónyi* vonal, melynek nyomai Vörösvárótt¹⁴, Szántón¹⁵ s Csabán kétségtelenek.¹⁶ A *szimony-vinkovcei* vonal, melynek maradvéka Mitrovicznál szemlélhető.¹⁷ A *drávavölgyi* vonal, melynek nyoma Varasd megyében Babinecz vidéken szemlélhető.¹⁸

¹ Sztachovits: *Győrmege és vár. egyet. leírása*, 384. l.

² Mommsen-Kiepert: *Pannoniái térképe a Corp. Inscript. Lat. régén*, Tab. II.

³ U. o. i. h.

⁴ Lakner: *Arch. Ért.* VI. 12. Bubiés Ede: *Néhány szó a rom. utakról*. Megjelent a *Vasmegyei régészeti egyesület évi jel.* 1875. 95. l.

⁵ Bubiés Ede: *Vasm. rég. egyt. évi jel.* 1875. 95. l.

⁶ U. o.

⁷ U. o. i. h. 95. l.

⁸ Lipp Vilmos: *Vasm. rég. egyt. évi jel.* 1875. 113. l.

⁹ U. o.

¹⁰ Bubiés Ede: *Vasm. rég. egyt. évi jel.* 1875. 95. l.

¹¹ Römer: *Műreg. Kalauz.* I., 84.

¹² Sztachovits Remig: *Györn. és vár. egyet. leírása*, 384—385.

ll. s. a mellékelt térkép.

¹³ Römer: *Műreg. Kalauz.* I., 84.

¹⁴ Glatter Ede: *Arch. Ért.* VIII., 20.

¹⁵ Römer: *Műreg. Kalauz.* I., 84.

¹⁶ Mommsen: *U. l. l.* III. I. nr. 4637.

¹⁷ Römer: *Műreg. Kalauz.* I., 84.

¹⁸ Katanesich: *Orbis Antiquus.* I., 310.

Vége a *dunaparti* vonal, melynek nyomai a mérföldmutató kon kívül Moson¹, Ó-Buda², Promontor³, Puszt-Ivánés⁴, s Adony⁵ vidékén constatáltattak. Mindössze azonban csak egyes pontok, rövidke vonalak ezek, melyek mint ilyenek az Itinerarium hitelességét erősítik! Nekünk mindazáltal többre van szükségünk. *A határokat kell ismerünk, melyeken a római úttestek keresztül conultak. Ép azért legyen ez ügy újból buváraink, kutatóink figyelmébe ajánlott!*

¹ Katanesich: *Orbis Antiquus.* I., 304.

² Römer: *Műreg. Kalauz.* I., 84.

³ U. o. i. h.

⁴ Kultúr figyelmeztetett még e század elején azon kövekkel kirakott elhagyott útra, melyet a pórép. *Sz. László útjának* nevez, s mely az ivánésai síkon s még azon felül is a Duna hosszában, ettől mintegy 1½ ölhýre húzódik. *Hazai tudósítások.* 1808. 43. sz. Mommsen: *Corp. Insc. Lat.* III., 467. ad nr. 3721.

⁵ Katanesich: *Orbis Antiquus.* I., 318.

TARTALOM.

I. A kombinált mediterrán-út.....	1
II. Az Itinerarium szövegének interpunctiója.....	6
III. Az Itinerarium „in medio“-jának értelmezése.....	13
IV. Az Itinerarium útszakaszának a czine Ptolemaeus a Tabula Pentingeriana és a római mértföldkövek.....	29
V. A mediterrán-út kombinációjából folyó következtetések.....	48
VI. A mediterrán-út kombinációját sem régiségi leletek, sem a valószínűség nem támogatják.....	62
VII. Recapitulatio és tanulság.....	71

PANNONIA TÉRKÉPE

rodalmi kútfők és emlékszerű nyomok alapján készítette Römer Flóris 1873

A vörös szín Salamon combinatióját jelöli, berajzolta s a közbeneső helyekkel kiegészítette Ortway Tivadar 1884.

